

Evolucija, revolucija i anarhistički ideal

Élisée Reclus

1902.

Sadržaj

Petar Kropotkin: Élisée Reclus (1830–1905)	4
Napomena	8
1. Evolucija u svemiru i djelomične revolucije. Pogrešno shvaćanje pojmova “evolucija” i “revolucija”. Licemjerni, zaplašeni ili kratkovidni evolucionisti. Evolucija i revolucija, dva susljedna stupnja iste pojave.	9
2. Progresivne i regresivne revolucije. Složeni događaji, u isti mah napredak i nazadak. Pogrešno pripisivanje napretka volji jednoga gospodara ili djelovanju zakona. Renesansa, reformacija, Francuska revolucija.	13
3. Nagonske revolucije. Puk. Svjesne revolucije slijede za nagonkim revolucijama. Dvorske revolucije. Stranačke zavjere. Razlika između intelektualne elite i aristokracije. Političari.	19
4. Kratak prikaz suvremenoga stanja društva. Svemoć kapitala. Prividne preobrazbe institucija i njihova neizbježna regresija. Država, kraljevska vlast, vjere, sudstvo, vojska, uprava. Duh pripadnosti instituciji. Domoljublje, red, socijalni mir.	23
5. Evolucionistički ideal, revolucionarni cilj. “Kruha za sve!” Siromaštvo i “Malthusov zakon”. Dostatnost i preobilje prirodnih bogatstava. Ideal slobodne misli, riječi, djela. Anarhisti, “neprijatelji vjere, obitelji i vlasništva”.	30
6. Nelogične nade. Neizbježna nesavitljivost kapitala. Moralno kvarenje svih koji dođu na vlast, monarhista, republikanaca i socijalista. Opće pravo glasa i nužne prilagodbe izbornih kandidata. “Prvi svibnja”. Razdvajanje u strankama.	35
7. Sukobljene sile. Izvanredno oruđe represije. Savezništvo gospodara i slugu. Nedostatak logike u funkcioniranju modernih država. “Vrhovno pravo” kraljeva i “pravo najjačega”.	41
8. Moć vjerske opčinjenosti. Prividni uspjesi crkve koja postaje utočište svim reakcionarima; nesposobnost crkve da se prilagodi novim okolnostima. Obrazovanje povjerenoprijateljima znanosti. Obrazovanje iz prirode i društva. Proživljena znanost i službena znanost. Stvarna procjena stanja i opadanje poštovanja.	46

9. Sadašnja situacija i bliska budućnost. Rođenje Internacionale. Štrajkovi. Nemoć radnika u djelomičnim štrajkovima protiv velikih industrijalaca. Štrajk tkalaca u Viennei, prvi primjer osvajanja tvornice kao kolektivnoga vlasništva. Opći štrajk i štrajk vojnika. Solidarnost štrajkača. Udruživanje u komune. Poteškoće u prilagodbi no-voj sredini. Falansterije u Teksasu i Freiland. Kooperative i anarhistička društva. “Komuna iz Montreuila”.	53
10. Posljednje borbe. Buduće mirno stapanje evolucije i revolucije kroz anarhizam. Red u pokretu.	60
O autoru	62

Petar Kropotkin: Élisée Reclus (1830–1905)

Poznato je da je posljednji put pokušao javno govoriti u Parizu na skupu koji su organizirali naši drugovi kako bi izrazili simpatije Francuza za ruski revolucionarni pokret. Upravo je zbog toga i došao iz Bruxellesa u Pariz. “Ali”, napisao mi je, “pogled na tu krasnu revolucionarnu mladost toliko me se dojmio da sam bio prisiljen ponovno sjesti”.

Njegov je otac bio protestantski pastor, vrlo upečatljiv čovjek, jedan od onih odlučnih ljudi spremnih proći kroz mnoge bitke kako bi se izborili za svoje pravo da vjeruju drugačije nego što im nalaže Crkva; čovjek koji je cijeli svoj život proživio prepun ljubavi prema težaku, tom izdanku zemlje. Jednoga je dana, već u sedamdesetoj godini života, ugledao na polju mladoga seljaka kako zakopava konja koji je uginuo od crnoga prišta. “Ti si mlad”, reče mu starac, “i dovodiš svoj život u opasnost. Ja sam star. Pođi kući! Ja ću pokopati životinju”. Mladi je težak odbijao ponudu, ali je on bio uporan; i kopao je cijeli dan. U sumrak je pokopao veliku životinju.

I Reclusova je majka bila čudesna žena. Cijeli je život provela podučavajući u školi koju je sama osnovala. Bila je već blizu sedamdesete godine kad je shvatila da njezinoj poduci nešto manjka. Nije znala fiziku. Pa je savjesno prionula te je krajem godine svoje učenike već podučavala fizici.

Obitelj je bila velika: četrnaestero djece, od kojih je Élie bio najstariji, a Élisée drugi po redu. Bili su vrlo siromašni i upravo iz toga doba potiče Éliséeovo poštovanje prema *kruhu* što ga je održao kroz cijeli život, kruhu koji mu je u mladosti često bio jedina hrana i kojemu se uvijek rado vraćao. Komad kruha i jabuka, ili koja boba grožđa, bilo je sve što mu je trebalo da preživi i radi.

Ne znam gdje je Élisée bio tijekom revolucije godine 1848., ali govori se da su dvojica braće nakon *Coup d'Etata* godine 1851. bili prisiljeni napustiti Francusku. Élisée je tako proveo šest godina putujući. Živio je u Irskoj, gdje je podupirao svim svojim zanosom irski narod u njegovoj borbi, narod koji su Englezi izgladnjivali, ukrali mu njegovu zemlju i uništili mu seoska gazdinstva.

Putovao je selima izgladnjelih stanovnika i upoznao Irce onakve kakvi su u svojem svakodnevnom životu gladi i muke te ih zavolio, zauvijek. Nakon toga otišao je u Sjedinjene Američke Države, a zatim u Kolumbiju i Gvajanu. To je putovanje opisao u iznimno ljupkoj knjižici, *Put u Sierra Nevadu St. Marthe*, koja ga je poslije nadahnula za neke od naljepših misli što ih je iznio u svojem djelu *Zemlja*. S toga se putovanja vratio pun mržnje prema ropstvu i pun ljubavi prema crncima koje su bijelci zlostavljali.

Godine 1857. vratio se u Francusku. Europa se budila i spremala za veliki pokret koji će dovesti do Garibaldijeve pobune, oslobođenja velikoga dijela Italije, ukidanja kmetstva u Rusiji. U Sjedinjenim je Državama počela kampanja za ukidanje ropstva. Istodobno su prirodne znanosti ušle u doba procvata koje je posve preobrazilo cijelu modernu znanost u razdoblju od 1856. do 1862. Élisée se uključio u tu dvostruku struju, čovjekoljubivu i znanstvenu. Među Francuzima je probudio zanimanje za veliku borbu za ukinuće ropstva koja je tada upravo počela u Americi. Bacio se u antiimperijalni pokret koji se začeo u Francuskoj šezdesetih godina i sudjelovao je u zavjerama protiv Carstva.

Ali, začeo se nov pokret – pobuna francuske klase siromašnih, koja će uzburkati radnike objiju hemisfera, a Élisée je u njoj sudjelovao od početka.

Od godine 1865. nadalje već je bio član Internacionalne radničke udruge; poistovijetio se s tim pokretom još od doba prvih skupova iz kojih se i porodila 1864.; i mnogo prije nego što je Bakunjin osnovao svoju Alijansu, Élisée je već pripadao tajnoj organizaciji koju je osnovao Bakunjin u Italiji 1864. – Internacionalnome bratstvu, udruzi koja se razila 1869.

Élisée je zapravo bio komunist mnogo prije osnutka Internationale (njegov brat Élie, uvjereni fourierist, tiskao je fourierističke novine tijekom Carstva) tako da je velika udruga radnika francuskim komunistima samo ponudila novo, internacionalno polje djelovanja.

Potkraj Carstva, Élisée je bio u Parizu i tiskao je 1867. na 1868. godinu svoje monumentalno djelo *Zemlja*; prvi svezak toga djela, *Kontinenti*, smjestilo ga je u red najistaknutijih geografa našega doba. Poput svega što je Élisée napisao, i to je djelo bilo iznimno lijepo napisano. Od početka do kraja, stil kojim je objašnjavao svoje opće ideje, na koji je opisivao određene prirodne osobine, nosio je u sebi snagu, ljepotu i sklad koji, osim Alexandera von Humboldta kao iznimke, nema premca u literaturi toga stoljeća. Jednom sam mu rekao kako me duboko dirnulo Murillovo djelo u Madridu i upitao sam, “Zašto ljepota živi stoljećima?”. “Ljepota?”, odvratio je Élisée, “ali ona je u detaljima”. I otada, svaki put kad pročitam koju njegovu stranicu, sjetim se te definicije. Murillova Madonna ne bi bila lijepa da nije svaki detalj njezine ruke, njezine kose, nabora njezine haljine, usklađen s temeljnom idejom o slici zanosa čiste ljubavi. Na isti bi način svaka Éliséeova stranica izgubila svoju *ljepotu* da temeljna ideja nije tako dobro provedena u detaljima, da svaka pojedinost, svaka sekundarna zamisao ne uokviruje izvornu ideju dane stranice, ulomka, pamfleta ili knjige...

Od samoga početka Komuna je smjerala juriš na Versailles, i on se dogodio prvoga dana u mjesecu travnju. Élisée je u njemu sudjelovao, s puškom u ruci. Zarobili su ga na bojištu u Châtillonu i iskapio je do dna čašu patnji i poniženja kojima su ga podvrgnuli buržoaski pobjednici. “Kad smo ulazili u Versailles, gomila nas je buržuja, s otmjenim damama pod rukom, dočekala svim mogućim uvredama dok smo svezanih ruku prolazili pokraj njih. Jedan je pomislio da sam u njemu prepoznao člana Geografskoga društva te me udario snažno i nazvao huljom. Njegova me dama udarila suncobranom... Nakon umorne noći srušio sam se.”

A zatim su uslijedili svi užasi Sartoryja... Stražari su pucali na svakoga tko se usudio ustati, iscrpljen od valjanja u blatu. Svaki su dan gomile ljudi odvodili na strijeljanje... A onda je došao Brest. Tek su u zatvoru u Mont St. Michelu nakratko predahnuli.

No, na noge su se dignuli svi engleski znanstvenici. Darwin, Wallace, W. Carpenter i znanstvenici iz mnogih drugih država potpisali su peticiju za oslobođenje “velikoga geografa” koji je bio osuđen na deportaciju u studenome mjesecu 1871. U siječnju 1872. ta je kazna izmijenjena u progonstvo te se Élisée mogao pridružiti svojem bratu Élieu u Zürichu.

Prvo što je u Švicarskoj napisao jest knjiga *Pripovijest o planini*, što je priručnik uz njegovu knjigu *Pripovijest o potoku*, možda najljepši od njegovih spisa, u kojemu je švicarskim planinama zahvalio što su mu omogućile da ponovno ostvari neku vrstu mentalne ravnoteže nakon svega što je proživio i propatio tijekom građanskoga rata. Jer u tome su Élisée i Goethe jednaki. Za obojicu, sva se priroda slila u planinu, rijeku, šumu što su čovjekova braća i sestre.

U Clarensu je godine 1872. počeo pisati svoje glavno djelo *Opća geografija*; prvi se svezak toga djela pojavio godine 1876. a posljednji, devetnaesti, nakon osamnaest godina, 1894.

Neizmjernost toga djela razumjet ćemo ako kažem da je za svaki od tih svezaka, koji broji osamsto stranica, Reclus konzultirao svu silu knjiga i članaka. Ponekad je kakav članak ili svezak

pročitao samo da bi, tu i tamo, promijenio izvorni pridjev, zamijenio ga onim koji bi bolje okarakterizirao određeni narod, ili neku dolinu, ili ravnicu. Gotovo je nerazumljivo kako je Élisée uspio sastaviti takvu sjajnu generalizaciju na kakvu nailazimo u njegovoj *Općoj geografiji*, prepunu do beskrajno slikovitih detalja – smiješnih, tmurnih, veličanstvenih, ali uvijek poetičnih – detalja kojima svaki svezak toliko vrvi da je vrlo teško putniku preporučiti bolji putni vodič. Kad samo pomislite istodobno da je svake godine objavljivao novi svezak i da je bio tiskan za samo nekoliko tjedana, teško je shvatiti kako je takvo golemo djelo uspio napisati čovjek. A opet, nema retka u tom divovskom djelu koji nije napisao svojom rukom, bilo prvo u rukopisu, bilo dopisujući bezbrojne dodatke na špaltama prvoga rukopisa.

Élisée se posebice odlikuje u prikazima velikih nacija i tisuća malih naroda. Čovjek bi pomislio da će se ti prikazi ponavljati. Ali ponavljanja nema! Čak i kad piše o najmanjemu plemenu, on uvijek pronalazi riječi kojima bi nadahnuo svojega čitatelja osjećajem da su svi ljudi jednaki, da nema superiornijih i inferiornijih rasa.

U Clarensu smo se nas dvojica upoznali i uskoro smo ga svi silno zavoljeli; susretali smo se na skupovima, konvencijama i neslužbenim sastancima Jurske federacije. Usporedo s radom za *Bilten* Jurske federacije, Reclus je pokrenuo, s Lefrançaisom i Žukovskim, mjesečnik *Radnik*. Kad smo u Ženevi osnovali list *Pobunjenik*, pridružio nam se i uskoro se posve poistovjetio s našim listom. Nije mu bilo ispod časti primiti se svakoga, ma i najmanjega posla kako bi nam pomogao. A kasnije, kad je anarhistički pokret postao nešto nasilniji, nije stao na pola puta; prihvatio je na se sve posljedice. Znao je kako mrziti, kao što je znao i kako voljeti; a mrzio je buržujski *régime*. Bio je na strani pokreta što se razvio u području Lyona i Monceau-les-Minesa. On, koji nikad ne bi sam primijenio silu, shvaćao je da do oslobođenja radnika nije moglo doći bez nasilnoga čina koji će probuditi mase, a ni bez velike borbe izrabljivanih i izrabljivača.

Tako se Élisée, onog časa kad su progonom pripremili listu *Pobunjenik*, stavio na raspolaganje prijateljima u Ženevi koji su preuzeli list nakon što su mene zatvorili. Upravo je u to doba vrlo često pisao za *Pobunjenik* i upravo je tada održao u Ženevi predavanje naslovljeno “Evolucija i revolucija” čiji su anarhistički zaključci zgranuli mnoge njegove prijatelje i znanstvene obožavatelje.

U duši je ostao “komunar”, što je uvijek bio. A kasnije je, u devedesetim godinama, kad su se mnogi preplašili bombi nad Parizom i teorija koje su izniknule u našim krugovima kao negacija buržoaskoga morala, te se povukli, Élisée Reclus ostao gdje je i bio. Bio je među onima koje su vladajuće klase i socijalisti iz vlade izopćili; i bio je u tome tako dobar, tako iskren, tako otvoren, da su vladajuće klase svake stranke koja je u to doba iskorištavala Republiku, bacile prokletstvo mržnje na cijelu obitelj Reclus – ili u najmanju ruku, na cijeli njezin revolucionarni ogranak.

Paula Reclusa progonili su zajedno s “tridesetoricom”. Njegova su starog oca, Éliea, zatvorili, odveli u policijsku stanicu, skinuli i izmjerili prema mjerama koje ti prostački navodni znanstvenici zovu, u svojem žargonu, “antropometrijom”... Éliséea nisu zatvorili samo zato što tada nije bio u Parizu; ali “pristaše reda” nisu ga poštedjeli žuči svojih insinucija.

Francuska je u to doba bila u vrlo tužnom stanju. Što je sve Élisée proživljavao kad je vidio kako se ne samo više klase, nego i francuski narod, pa čak i pariški radnici, bacaju pred noge Aleksandra III i padaju na koljena pred caričinim osmijehom, što je sve proživljavao vidjevši kako je posljednja monarhistička nada, Boulanger, bio tako blizu uspjeha i izgubio diktatorsko mjesto samo zato što mu je manjkalo snage, što je sve proživljavao vidjevši kako je ta lijepa Francuska, koju je toliko silno volio, tako nisko pala – nikome nije povjerio. Ali mogli smo to

iščitati iz nekih riječi u pismima ili nekih rečenica koje bi mu izletjele pri kojem od njegovih kratkih posjeta Londonu.

Napustio je Francusku zauvijek i skrasio se u Bruxellesu. I nije htio stupiti nogom na rodno tlo sve dok nije došlo do buđenja svijesti u francuskome narodu tijekom afere Dreyfus...

Anarhizam je već stvorio nekoliko iznimnih ličnosti. Élisée je bio jedan od najupečatljivijih, najizraženijih. Gledate ljude, vrlo revolucionarnih misli, ali ne možete a da se ne upitate – kako će se oni prilagoditi jednoga dana kad počne socijalna revolucija, kad će morati odustati od mnogih navika svojega lagodnoga života izrabljivača drugih manje unosnih poslova i profesija, jer takvi smo mi, ljudi povlaštenoga posla? Kako će se uskladiti s načelima jednakosti bez kojih socijalna revolucija nije moguća? Gdje će u svojim tiranskim dušama iznaći snošljivosti za mišljenja drugih ljudi i staviti ih uz bok svojoj strasnoj ljubavi za vlastita načela? Hoće li imati u sebi tu sklonost prema jednakosti koja je, zapravo, bît anarhizma? Gdje će, na kraju, naći razumijevanje za svoja zastranjenja uma i strasti što su postala element napretka u trenutku kad se nadvio “sumrak idola” i uznemirio režim u raspadu?

Ni najmanje takve sumnje nije bilo što se tiče Éliséea Reclusa. Bio je anarhist do dna svoje duše – do najtananijega tkiva svojega bića. Na suhom bi kruhu proživio revolucionarnu krizu i predao se gradnji budućnosti prepune obilja za sve. Uspio je ostati siromašan unatoč uspjehu svojih knjiga. Čini se da mu nikad nije pala na um pomisao da bi mogao nekim dominirati; mrzio je i najmanji znak duha željnog dominacije. Za njega, koji je tako dobro poznao narode raspršene diljem kugle zemaljske i koji nam je tako dobro prikazao faze kroz koje je čovječanstvo prošlo, za čovjeka znanosti koji je jednim pogledom mogao u mislima prijeći kroz dugo čovjekovo mučeništvo – za njega anarhizam nije bio san sirotoga ljubavnika. Anarhizam je za njega bio posljednja riječ, temeljac ljudske povijesti, znanost; cilj, koji je tako nužan kao što je to i put kojim ide naš sunčani sustav u beskrajnome svemiru. A priroda je – prelijepa priroda koju je volio poput Goethea i Shelleyja – za njegov um bila fizička nužnost, tako da nikad nije dopustio da ga skrene s toga puta bilo koja od praznovjerica nadahnutih strahom od nekog imaginarnoga drugog svijeta...

Budući da ga je priroda, proučavanje prirode, povijesti, čovjeka u cijelome opsegu i kroz sva vremena, navelo da vidi u čovjeku – i u zajednici i u pojedincu – proizvod okruženja, budući da je anarhizam pojmio u smislu progresivne sile što je stoljećima djelovala, za njega on više nije bio prazna riječ ili daleka želja. On je vidio, čak i danas, da čovjek može bolje živjeti a da ne teži vladati drugim. On je već sada počeo prakticirati takav način života i kad bi se ponovno zatekao u pobunjenoj Komuni, njegov bi motto bile riječi: “Anarhizam – otvoren, dosljedan, smion i zato pobjedonosan!”¹

Petar Kropotkin, 1905.²

¹ Iz knjige urednika Josepha Ishilla, *Élisée i Élie Reclus: In memoriam*; Berkeley Heights, N.J.: Oriole Press, 1927.

² Peter Kropotkin, “Obituary: Elisée Reclus”, *The Geographical Journal* Vol. 26, No. 3 (Sep., 1905), str. 337–343

Napomena

Ova je knjiga nastala proširenjem teksta jednoga govora, održanoga prije više od dvadeset godina na javnom skupu u Ženevi, koji je objavljen i kao knjižica na različitim jezicima.

É. R. Bruxelles, 15. srpnja 1902.

1. Evolucija u svemiru i djelomične revolucije. Pogrešno shvaćanje pojmova “evolucija” i “revolucija”. Licemjerni, zaplašeni ili kratkovidni evolucionisti. Evolucija i revolucija, dva susljedna stupnja iste pojave.

Evolucija je beskrajni pokret svega što postoji, neprestana preobrazba svemira i svih njegovih dijelova, od vječitih ishodišta, kroz beskraj vremena. Zvijezda koja se pojavljuju u bezgraničnim prostorima, pa se zatim kroz milijune i tisuće milijuna stoljeća zgušnjavaju i raspršuju, nebeska tijela, zvijezde koje se rađaju, zgušnjavaju i umiru, naš sunčev vrtlog, sa svojom središnjom zvijezdom, njegovi planeti i mjeseci, a isto tako, unutar tijesnih granica naše zemaljske kugle, planine koje se uzdižu i nestaju, oceani koji se stvaraju da bi zatim presušili, rijeke koje vidimo kako biserno blistaju u dolinama, a zatim presušuju poput jutarnje rose, generacije biljaka, životinja i ljudi koje slijede jedne za drugima, i milijuni naših neprimjetnih života, od ljudskih do života mušice, sve je to samo pojavni oblik velike evolucije koja sve uvlači u svoj vrtlog bez kraja.

U usporedbi s tom prvotnom činjenicom evolucije i univerzalnoga života, što znače svi oni sitni događaji što ih nazivamo revolucijama, astronomskim, geološkim ili političkim? Gotovo neprimjetne vibracije, moglo bi se reći, nešto privremeno i površinsko. Jer tisuće i tisuće takvih revolucija slijede jedna za drugom unutar univerzalne evolucije; no, koliko god bile sitne, one su ipak dio tog beskrajnog pokreta.

Stoga znanost ne vidi nikakve suprotnosti između te dvije riječi – evolucija i revolucija – koje su vrlo slične, ali se u svakodnevnom govoru rabe u smislu posve različitom od njihovih prvotnih značenja. Daleko od toga da u njima vide istovrsne pojave koje se razlikuju samo širinom pokreta, zaplašeni ljudi koje svaka promjena ispunja strahom, pokušavaju tim pojmovima dati sasvim oprečna značenja. Evolucija, sinonim za postupan, neprekidan razvoj ideja i običaja, stoga se predstavlja kao suprotnost užasnoj pojavi, revoluciji, koja pretpostavlja više ili manje nagle promjene u postojećem poretku. S prividnim, ili čak iskrenim oduševljenjem takvi ljudi govore o evoluciji, polaganom razvoju koji se odvija u moždanim stanicama, u tajnosti uma i srca; no zabranjuju da im se i spomene odvrtna revolucija koja se naglo otima duhu da bi izbila na ulicama, često popraćena urlanjem svjetine i zveketom oružja.

Utvrđiti ćemo najprije da onaj koji zamišlja razliku između evolucije i revolucije kao razliku između mira i rata, blagosti i nasilja, samo dokazuje svoje neznanje. Revolucije se mogu odvijati mirno, nakon kakve nagle promjene koja je unijela preokret u interese pojedinih društvenih skupina; jednako tako evolucije mogu biti vrlo naporne, protkane ratovima i progonima. I ako oni koji se užasavaju revolucionara rado prihvaćaju riječ evolucija, to čine zato što nisu svjesni što ta riječ zapravo znači, jer to što znači oni zapravo ne žele ni pod koju cijenu. Lijepo govore

o napretku općenito, no napredak u pojedinačnim stvarima odbacuju. Misle da sadašnje društvo, koliko god bilo loše, i koliko god i sami vide da je loše, treba sačuvati; dovoljno im je da to društvo ostvaruje njihove ciljeve: daje im bogatstvo, moć, ugled, blagostanje. I budući da ima bogatih i siromašnih, moćnih i podređenih, gospodara i slugu, careva koji zapovijedaju da počne bitka i gladijatora koji će umrijeti, razboriti ljudi moraju se samo pridružiti bogatima i moćnima, postati carski dvorjanici. Takvo društvo daje kruh, novac, posao, čast i blagostanje! Neka se onaj tko je pametan trudi domoći svojega dijela tih darova sudbine, najvećega što može! A ako je dobra zvijezda koja im je sjala pri rođenju te ljude oslobodila svakog napora darujući im u nasljeđe i ono što im treba i ono što im je suvišno, zašto bi se žalili? Pokušavaju uvjeriti sami sebe da je sav svijet zadovoljan poput njih: za sitoga čovjeka, svi su dobro večerali. Što se pak tiče egoista kojega društvo nije već u kolijevci bogato obdario i koji je, osobno, nezadovoljan stanjem stvari, takav se bar može nadati da će osvojiti za sebe odgovarajuće mjesto spletkama ili laskanjem, nekim sretnim obratom sudbine ili čak upornim radom u službi moćnika. Zašto bi se takvoga čovjeka ticao društveni napredak? Vlastito napredovanje prema bogatstvu njegova je jedina ambicija! Daleko od toga da traži pravdu za sve, njemu je dovoljno ako se uspije domoći povlastica za sebe osobno.

Ima i bojažljivih duhova koji iskreno vjeruju u evoluciju ideja i nejasno se nadaju da će doći i do odgovarajuće transformacije stvarnosti, a koji ipak žele, zbog nekog nagonškoga, gotovo tjelesnoga osjećaja straha, izbjeći svaku revoluciju, barem za svojega života. Prizivaju je i otklanjaju u isti mah: kritiziraju postojeće društvo i sanjaju o budućem društvu kao da bi se ono moglo odjednom pojaviti, nekim čudom, bez i najmanjeg loma između prošloga i budućega svijeta. Ta nepotpuna bića imaju samo žudnju, a nemaju misao; maštaju, no ne znaju htjeti. Budući da pripadaju istodobno dvama svjetovima, nužno su osuđeni na to da izdaju i jedan i drugi: među konzervativcima, oni svojim idejama i svojim jezikom unose nered; među revolucionarima postaju ogorčeni konzervativci, napuštaju svoje mladenačke nagone i, poput psa kojega spominje Evandjelje "vraćaju se onome što su povratili". Tako su za vrijeme Francuske revolucije najgorljiviji branitelji staroga režima bili upravo oni koji su ga nekoć izvrgavali ruglu; od preteča postali su otpadnici. Prekasno su shvatili, poput nesposobnih čarobnjaka iz priče, da su oslobodili silu koja je za njihovu slabu volju i plahe ruke suviše pogibeljna.

Drugoj vrsti zastupnika evolucije pripadaju ljudi koji u ukupnosti svih promjena što bi se trebale dogoditi vide samo jednu te se strogo i metodično posvećuju njezinu ostvarenju, a druge ih društvene promjene ne zanimaju. Takvi su unaprijed ograničili, omeđili svoje polje rada. Neki spretni ljudi žele na taj način umiriti svoju savjest i raditi u prilog budućoj revoluciji, ali bez opasnosti za sebe. Pod izgovorom da posvećuju sve svoje napore nekoj reformi koja se može brzo ostvariti, potpuno gube iz vida svaki viši cilj i čak ga ljutito odbacuju, u strahu da bi tkogod mogao povjerovati kako mu i oni teže. Drugi pak, pošteniji ljudi, ponekad zaista časni, pa čak i na određen način korisni u ostvarivanju velikoga djela, oni su koji uistinu, zahvaljujući ograničenosti vlastitoga duha, vide samo jednu sastavnicu promjene. Iskrenost njihove misli i njihova ponašanja stavlja ih iznad svake kritike; njih nazivamo svojom braćom, no ipak sa žalošću uviđamo koliko je usko polje borbe na kojemu su se utaborili i kako, u svojoj posebnoj i pojedinačnoj ljutnji protiv neke određene nepravde opravdavaju sve ostale.

Ne govorim ovdje o onima koji su kao svoj cilj, uostalom hvale vrijedan, izabrali reformu pravo-pisa, novo mjerenje vremena ili promjenu meridijana, ili pak ukidanje korzeta ili šubara. Ima ozbiljnijih nastojanja, koja daleko od toga da izazivaju smijeh, traže od svojih zagovornika hrabrost, upornost i požrtvovnost. Čim u novatorâ postoji savršena dosljednost, žar samoprijedora

i prezir prema opasnostima, revolucionar im zauzvrat duguje naklonost i poštovanje. Tako, kad vidimo ženu čistih osjećaja, plemenita karaktera, koju nikakav skandal nikad nije okaljao, kako se spušta do prostitutke i govori joj: "Ti si moja sestra; udružiti ću se s tobom da bih se borila protiv policajca za ćudoređe koji te vrijeđa spuštajući ruku na tvoje tijelo, protiv policijskog liječnika koji daje da te žandari zatvaraju i siluje te svojim posjetama, protiv cijeloga društva koje te prezire i tlači", nikoga od nas općeniti obziri neće spriječiti da iskaže poštovanje hrabroj evolucionistkinji koja se bori protiv razvratnosti službenoga svijeta. Mogli bismo joj, nema dvojbe, reći da se sve revolucije međusobno podržavaju, i da pobuna pojedinca protiv Države uključuje i slučaj robijaša, ili bilo kojeg drugog odbačenog čovjeka, kao i slučaj prostitutke; no unatoč tome divimo se svima onima koji vode pravednu borbu u svojem uskom zatvorenom polju. Smatramo junacima i sve one koji su se znali, bez obzira na to u kojoj zemlji, bez obzira na to u kojemu stoljeću, bez primisli posvetiti nekom općem korisnom cilju, koliko god ograničena bila njihova obzorja! Neka im svatko od nas s osjećajem oda počast i neka kaže samome sebi: "Pokušajmo ih doseći na našem bojnome polju, koje je sasvim drugačijih razmjera, jer obuhvaća cijelu Zemlju!"

Jer doista, kako evolucija obuhvaća ukupnost svega što je ljudsko, tako bi i revolucija trebala imati isti doseg, premda se taj paralelizam ne može uvijek uočiti u parcijalnim događajima od kojih se sastoji ukupnost života ljudskih društava. Svi su tokovi napretka solidarni, a mi žudimo za njima svima, razmjerno našim saznanjima i snazi: za društvenim i političkim napretkom, moralnim i materijalnim, znanstvenim, umjetničkim ili industrijskim. Evolucionisti u svemu, mi smo također i revolucionari u svemu, jer znamo da sama povijest nije ništa drugo do niz ostvarenja koja slijede nakon niza priprema. Za velikom intelektualnom evolucijom koja oslobađa duhove slijedi, kao logična posljedica, emancipacija pojedinaca u svim njihovim odnosima s drugim pojedincima.

Tako je moguće reći da su evolucija i revolucija dva susljedna dijela iste pojave, jer evolucija prethodi revoluciji, a ova opet novoj evoluciji, majci budućih revolucija. Može li doći do ikakve promjene, a da u životu ne dođe ni do kakavih poremećaja u ravnoteži? Nije li nužno da revolucija slijedi za evolucijom, na isti način na koji čin slijedi za voljom da se nešto učini? Prvo se od drugoga razlikuje jedino vremenom pojavljivanja. Kad kakav odron stvori zapreku u rijeci, voda se malo po malo skuplja ispred zapreke te se sporom evolucijom stvara jezero; zatim iznenada voda počne negdje prodirati kroz nasip i pad jednog kamenčića pokreće kataklizmu: val silovito odnosi prepreku, a ispražnjeno jezero opet postaje rijeka. I tako se odigrala mala zemaljska revolucija.

Ako pak revolucija uvijek slijedi za evolucijom, uzrok tome je otpor što ga pruža okolina: voda potoka šumi između svojih obala jer je one zadržavaju u toku; munja tutnji nebom jer se atmosfera suprotstavlja bljesku koji se otima iz oblaka. Svakoj preobrazbi materije, svakom ostvarenju ideje, suprotstavlja se u samome trenutku promjene inercija okoline, te se nova pojava ne može ostvariti drugačije nego naporom koji je tim silovitiji, ili pak silom koja je tim moćnija što je otpor okoline veći. Herder je, govoreći o Francuskoj revoluciji, već rekao: "Sjeme pada u zemlju, dugo se čini da je mrtvo, zatim odjednom iz njega počinje rasti klica, odguruje tvrdu zemlju koja je sjeme prekrivala, silom se probija kroz neprijateljsku ilovaču i pretvara se u biljku koja cvjeta i donosi ploda." Tako se i čovjek, nakon devet mjeseci provedenih u tmini majčine utrobe, silovito od nje odvajajući ono što ga je dotad čuvalo, ponekad i donoseći smrt svojoj majci. Takve su i revolucije – nužne posljedice evolucija koje su im prethodile.

Poslovične formule vrlo su opasne, jer ljudi rado usvajaju naviku da ih mehanički ponavljaju, kao da će se na taj način osloboditi obveze da razmišljaju. Tako se posvuda često ponavlja Lin-

néova izreka: “*Non facit saltus natura.*” Naravno, priroda “ne čini skokove”, no svaka se njezina evolucija provodi premještanjem sila prema novom cilju. Opći pokret života u svakom pojedinačnom biću, kao i u svakom nizu bića, nikad ne pokazuje neprestan glatki slijed, nego uvijek neki neizravan nastavak koji bismo mogli nazvati revolucionarnim. Grana se ne nastavlja ravno na drugu granu. Cvijet nije produžetak lista, kao ni tučak prašnika, a jajnici se razlikuju od organa koji su ih donijeli na svijet. Sin nije nastavak oca ili majke, nego novo biće. Napredak se odvija neprestanim promjenama ishodišta iz kojih počinje razvoj svakog pojedinog bića. Isto je i kad se radi o vrstama. Genealoško stablo živih bića sastoji se, kao i stvarno stablo, od mnoštva grana među kojima svaka crpi svoju životnu snagu iz izvornoga soka, a ne iz grane koja joj prethodi. Ni u velikoj povijesnoj evoluciji nije drugačije. Kad stari okviri, suviše ograničeni oblici društvenoga organizma postanu nezadovoljavajući, život se premješta da bi se ostvario u nekom novom obliku. Događa se revolucija.

2. Progresivne i regresivne revolucije. Složeni događaji, u isti mah napredak i nazadak. Pogrešno pripisivanje napretka volji jednoga gospodara ili djelovanju zakona. Renesansa, reformacija, Francuska revolucija.

Međutim, revolucije nisu nužno uvijek napredak, kao što se evolucije ne usmjeravaju uvijek prema pravdi. Sve se u prirodi mijenja, sve se miče vječitim pokretom, no ako ima napretka, može biti i nazadovanja, i ako neke evolucije vode rastu života, ima i drugih koje vode prema smrti. Zaustavljanje nije moguće, nužno je kretati se u jednom ili u drugom smjeru, te kruti reakcionar i sladunjavi liberal koji pred riječju revolucija ispuštaju uplašene krikove, također ipak kroče prema jednoj revoluciji, posljednjoj, koja će ih odvesti u vječiti spokoj. Bolest, senilnost, gangrenu s istim pravom možemo nazvati evolucijama kao i pubertet. Pojavljivanje crva u lešu kao i prvi plač novorođenčeta pokazuju da se odigrala jedna revolucija. Fiziologija i povijest su tu da bi nam pokazale da ima evolucija koje se nazivaju dekadencijom i revolucija koje su smrt.

Povijest čovječanstva, premda nam je poznata tek djelomično i to u kratkom razdoblju od nekoliko tisuća godina, nudi nam bezbrojne primjere plemena i naroda, gradova i carstava koji su bijedno propali nakon dugih evolucija koje su do njihove propasti dovele. Brojne su svakovrsne činjenice koje su mogle dovesti do tih bolesti nacija i cijelih rasa. Klima i tlo znali su ih pogoršati, kao što se sigurno dogodilo u prostranstvima središnje Azije gdje su presušile rijeke i jezera, ili je slana prašina prekrila nekoć plodnu zemlju. Neka su područja pak toliko poharala najezde neprijateljskih hordi da su zauvijek ostala opustošena. Pa ipak su se brojni narodi uspjeli ponovno uzdići nakon osvajanja i pokolja, pa čak i nakon stoljeća potlačivosti; jer ako se neki narod vrati barbarstvu ili posve izumre, tada razloge njegove regresije ili njegove propasti treba u prvom redu tražiti u njemu samome i njegovome unutarnjem ustrojstvu, a ne u vanjskim okolnostima. No postoji jedan glavni razlog, razlog svih razloga, kojim je moguće objasniti povijest dekadencije. To je stvaranje društvenoga sloja koji će vladati drugim dijelom društva, to je proces kojim jedan čovjek ili neka aristokracija prisvajaju zemlju, dobra, moć, obrazovanje, čast. Čim nesvjesna gomila ostane bez ikakva područja na kojemu je moguća pobuna protiv takva monopola maloga broja ljudi, ona je zapravo mrtva; njezin fizički nestanak samo je pitanje vremena. Crna kuga ubrzo će stići da bi pomela tu beskorisnu vrevu pojedinaca bez slobode. Krvoloci se pojavljuju s Istoka ili sa Zapada, pustinja se stvara na mjestu golemih gradova. Tako je propalo asirsko i egipatsko carstvo, tako je propala Perzija, a kad je cijelo rimsko carstvo pripalo nekolicini velikih posjednika, barbari su ubrzo zamijenili porobljene proletere.

Ne postoji događaj koji nije dvostruk – u isti mah i smrt i obnova, to jest rezultanta evolucije prema propasti i evolucije prema napretku. Tako je pad Rima, u svojoj silnoj složenosti, zapravo

cijeli sklop revolucija koje su uslijedile nakon niza evolucija, među kojima su neke bile kobne, a druge sretne. Naravno, propast tog strahovitoga stroja za mrvljenje koji je pritiskivao svijet potlačenima je donijela golemo olakšanje; a razdoblje u povijesti čovječanstva u kojemu je došlo do nasilnoga upada svih onih naroda sa sjevera u civilizirane krajeve također se po mnogo čemu može smatrati sretnim; brojni su sužnji u velikom metežu na račun svojih gospodara opet prošli malo slobode; no znanosti i vještine propale su ili se povukle u tajnost, kipove su razbijali, knjižnice palili. Čini se, takoreći, da se prekinuo vremenski lanac. Narodi su se odricali svojega naslijeđa znanja. Nakon despotizma došao je još gori despotizam; iz mrtve su vjere nikli izdanci nove, autoritarnije, okrutnije, fanatičnije vjere; i kroz tisuću godina svijetom se prostirala noć neznanstva i gluposti što su je širili redovnici.

Tako se i drugi povijesni događaji pojavljuju u dva lica, u skladu s tisućama elemenata od kojih se sastoje i čije se višestruke posljedice očituju u političkim i društvenim preobrazbama. Zato svaki događaj daje povoda najrazličitijim sudovima, već prema širini shvaćanja ili predrasudama povijesničara koji ga ocjenjuju. Tako je, da navedemo samo jedan slavni primjer, veliki procvat francuske književnosti u sedamnaestom stoljeću pripisivan geniju Luj XIV jer je taj kralj bio na prijestolju u isto vrijeme kad je toliko glasovitih ljudi stvaralo velika djela na jednom prekrasnom jeziku: "Lujev pogled rodio je Corneillea." Istina da se stotinu godina kasnije nitko nije usuđivao tvrditi da Voltairei, Dideroti i Rousseaui jednako tako duguju genij i slavu poticajnome oku Luja XV. Međutim, nismo li nedavno vidjeli tolike ljude u Britaniji kako trče pred kraljicu i zahvaljuju joj na svim sretnim događajima i svem napretku koji je ostvaren pod njezinom vladavinom, kao da je do te silne evolucije došlo zahvaljujući zaslugama vladarice? A ta osoba osrednje vrijednosti nije imala težeg posla u životu nego da ostane sjediti na prijestolju šezdeset dugih godina, dok ju je ustav kojega se morala pridržavati prisilio na političku apstinenciju u tom dugom razdoblju od više nego pola stoljeća. No milijuni i milijuni ljudi, stisnuti na ulicama, na prozorima i na tribinama bez zadržke su izražavali vjeru da je upravo ona svemoćni genij engleskog prosperiteta. Pa ipak, tom je koncertu nedostajalo nekih podaničkih glasova: izgladnjeli su Irci izvjesili crne zastave, a u gradovima Indije gomila je nasrtala na palače i kasarne.

No ima okolnosti u kojima se pohvala vlasti čini manje apsurdnom, pa čak u prvi mah i sasvim opravdanom. Može se dogoditi da neki dobar kralj – neki Marko Aurelije, na primjer – neki ministar plemenitih osjećaja, neki čovjekoljubiv državni službenik, jednom riječju neki silnik dobrotvor iskoristi svoju moć u korist ovog ili onog sloja ljudi, provede neku mjeru koja je korisna svima, proglasi ukidanje nekog nesretnog zakona, svrsta se na stranu potlačenih da bi se obračunao s moćnim tlačiteljima. To su neke sretne mogućnosti, no one se, zbog samih svojstava sredine koja okružuje vladara, ostvaruju samo iznimno, jer veliki imaju više mogućnosti nego svi ostali ljudi da zloupotrijebe svoj položaj, a okruženi su ljudima koji im zbog vlastite koristi prikazuju svijet pod varavim svjetlom. Čak i kad bi, poput Haruna al Rašida, šetali noću pod krinkom, bilo bi im nemoguće doznati potpunu istinu, a njihova bi djela, unatoč dobroj volji, skretala od samoga početka u pogrešnom smjeru pod utjecajem hirovitosti, oklijevanja, mana i pogrešaka, svjesnih i nesvjesnih, kojima su podložni izvršioци vladarskih odluka.

Ipak ima slučajeva u kojima su djela poglavara, kraljeva, prinčeva ili zakonodavaca doista dobra kao takva ili barem prilično neokaljana kojekakvim primjesama; u tim su slučajevima javno mišljenje, neka zajednička misao, volja odozdo natjerali vladare na djelovanje. Zapravo, tada je poticaj vladara samo prividan; oni popuštaju pritisku koji bi mogao biti koban no koji se u takvom slučaju pokazuje korisnim; jer se pokreti gomile jednako često kreću u progresivnom kao i u regresivnom smjeru; pa čak i češće kad je društvo u stanju općega napretka. Suvremena nam

povijest Europe, a posebice Engleske, nudi tisuću primjera pravednih mjera koje ne ishode iz dobre volje zakonodavaca nego im ih je nametnula bezimena gomila; potpisnik nekog zakona, koji pred očima povijesti sebi prisvaja određene zasluge, zapravo je samo upisao odluke što ih je donio narod, njegov stvarni gospodar. Kad je engleski parlament ukinuo žitne zakone, veliki zemljoposjednici, čiji su glasovi trebali smanjiti njihove vlastite izvore prihoda, vrlo su se teško dali pridobiti na stranu javnoga dobra; pa ipak, unatoč sebi samima, na kraju su prihvatili izravne naloge puka. S druge pak strane, kad je Napoleon III, kojega je u tajnosti savjetovao Richard Cobden, u Francuskoj uveo neke mjere slobodne trgovine, nije imao podršku ni svojih ministara, ni parlamenta, ni građana: stoga zakoni koji su po njegovoj naredbi izglasani nisu mogli dugo živjeti, a oni koji su na vlast došli poslije Napoleona, sigurni u ravnodušnost naroda, iskoristili su prvu mogućnost koja se pružila da bi opet uveli mjere zaštite i gotovo zabrane, u korist bogatih industrijalaca i velikih posjednika.

Dodir različitih civilizacija stvara složene situacije u kojima je lako moguće prihvatiti iluziju da nekoj jakoj vlasti pripadaju zasluge koje imaju sasvim druge uzroke. Tako se recimo puno govori o tome kako su britanske vlasti u Indiji zabranile običaj suttu ili žrtvovanje udovica na posmrtnim lomačama njihovih muževa, a moglo bi se s pravom izraziti čuđenje što su se engleske vlasti tolike godine i s toliko loših razloga opirale želji ljudi dobra srca u Europi i u samoj Indiji, koji su tražili ukidanje tih spaljivanja; čovjek se zaprepašteno pita zašto je vlast pristala uz rulju odvratnih krvnika, a nije odmah ukinula brahmanske odredbe koje se ne zasnivaju ni na čemu drugom osim na vedskim tekstovima, neosporno krivotvorenim. Naravno, ukidanje tog užasnog običaja bilo je dobro, premda prilično zakašnjelo, no koliko zala također treba pripisati toj istoj "tutorskoj" vlasti, koliko izrabljivačkih poreza, koliko bijede, i koliko gladnih u lošim godinama, čiji leševi ostaju na cestama!

Svaki događaj, svako povijesno razdoblje nudi dvostruko lice i nemoguće ga je jednostavno ocijeniti. Čak i primjer obnove koja je privela kraju srednji vijek i njegovu misaonu noć može nam pokazati kako se u isti mah odigravaju dvije revolucije, jedna koja uzrokuje propast, a druga napredak. Razdoblje renesanse, koja je iznova otkrila spomenike staroga vijeka, koja je odgonetnula antičke knjige i njihove poruke, koja je oslobodila znanost praznovjernih formula i opet usmjerila ljude prema putovima nepristranih izučavanja, imala je za posljedicu i konačno zaustavljanje onoga spontanog umjetničkog pokreta koji se toliko čudesno razvio u razdoblju općina i slobodnih gradova. Bilo je to kao iznenadno izlivanje rijeke koja uništava kulturu pokrajine na obalama: sve je trebalo iznova početi, i koliko je puta banalno oponašanje antike zamijenilo djela koja su, ako ništa drugo, imala vrijednost originalâ!

Za renesansom u znanosti i umjetnosti uslijedio je u svijetu vjere razdor koji je postao poznat kao reformacija. Dugo se činilo prirodnim gledati u takvome razvoju događaja jednu od blagotvornih kriza čovječanstva, koja je završila pobjedom prava na pojedinačnu inicijativu, oslobađanjem duhova koje su svećenici držali u poniznoj neukosti; vjerovalo se da će ljudi ubuduće biti vlastiti gospodari, jednaki jedni drugima jer su misaono neovisni. No danas se zna da je reformacija donijela i osnivanje novih autoritarnih crkava, nasuprot Crkvi koja je do tad imala monopol intelektualnoga porobljavanja. Reformacija je predala bogatstvo i crkvene posjede u ruke novoj vlasti, a s jedne i s druge strane stvoreni su redovi, isusovci i protuisusovci, da bi na nove načine iskorištavali narod. Luther i Calvin govorili su o onima koji nisu dijelili njihove nazore istim jezikom krvoločne netolerancije kao sveti Dominik ili Inocent III. Poput Inkvizicije, i oni su uhodili, zatvarali, četvorili, spaljivali; njihova doktrina također sadrži načelo pokornosti kraljevima i tumačima "božje riječi".

Nedvojbeno, ima razlike između protestanata i katolika (govorim o onima koji su iskreni vjernici, a ne pripadaju određenoj crkvi tek iz obiteljskih obzira). Katolik je naivnije lakovjeran, nikakvo čudo ga ne čudi; protestant bira čuda u koja će vjerovati i tim se upornije drži onih za koja vjeruje da ih je provjerio; protestant u svojoj vjeri vidi osobno djelo, kao neki proizvod svojega genija. Ako prestane vjerovati katolik prestaje biti kršćanin; no obični protestant sklon mudrovanju, kad promijeni svoja tumačenja “božanske riječi”, najčešće samo ulazi u neku novu sektu: on ostaje Kristov učenik, mistik koji se ne može preobratiti, on čuva iluziju svojih umovanja. Narodi se razlikuju poput pojedinaca, u skladu s vjerom koju ispovijedaju i koja manje ili više prožimlje njihovo moralno biće. Protestanti neosporno imaju više inicijative i više metode u postupcima, no kad se ta metoda primijeni u loše svrhe to se događa nemilosrdnom krutošću. Treba se samo sjetiti vjerskoga žara s kojim su Amerikanci branili ropstvo kao “božansku instituciju”!

Drugi složeni pokret odigrao se u velikom revolucionarnom razdoblju čije su krvave krize bile Američka revolucija i Francuska revolucija. Ah, barem u tim slučajevima, čini se da je promjena bila sasvim u korist narodu i da bi te velike trenutke povijesti trebalo smatrati počecima novoga čovječanstva! Članovi Konventa htjeli su da prvi dan njihova ustava bude početak povijesti, kao da prethodna stoljeća nisu postojala i kao da politički čovjek uopće može svojim ishodištem smatrati trenutak proglašenja svojih prava. Naravno, to je razdoblje jedno od velikih razdoblja u životu naroda, jedna se golema nada tada proširila svijetom, slobodna se misao razmahala prostorima koje nikad dotada nije imala, znanosti su se obnovile, duh otkrića proširio je granice svijeta u nedogled, a nikad se ranije nije vidjelo da toliki broj ljudi, preobraženih novim idealom, s toliko jednostavnosti žrtvuje svoje živote. No ta revolucija, kao što sada vidimo, nije bila revolucija svih, bila je revolucija nekih za neke. Prava čovjeka ostala su puka teorija: nepovredivost privatnoga vlasništva, proglašena u isto doba učinila ih je neostvarivima. Nova klasa pohlepnih posjednika prihvatila se zgrtanja, građanski je sloj zamijenio potrošenu klasu već skeptičnog i pesimističnog staroga plemstva, a novi pridošlice prihvatili su se da, sa žarom i znanjem što ih nikad nisu imale stare vladajuće klase, iskorištavaju gomile onih koji nemaju ništa. Od tada su se sve opačine činile u ime slobode, jednakosti i bratstva. Da bi oslobodio svijet, Napoleon je vukao za sobom milijun koljača; da bi usrećili svoje drage domovine, kapitalisti su se domogli golemih posjeda, sagradili silne tvornice, uspostavili moćne monopole koji su u novom obliku obnovili negdašnje ropstvo.

Tako su revolucije uvijek imale dvojak učinak; moglo bi se reći da povijest u svim zbivanjima pokazuje svoje lice i svoje naličje. Oni koji se ne žele zadovoljiti pukim riječima moraju stoga proučavati događaje s budnom kritičnošću, brižljivo ispitivati ljude koji tvrde da su odani našoj stvari. Nije dovoljan poklik: “Revolucija, revolucija!” da bismo odmah krenuli za onim koji nas zna povesti. Prirodno je, nema dvojbe, da čovjek koji ništa ne zna slijedi svoj nagon: bik juri na crvenu krpu, a vječito potlačen narod bijesno nasrće na prvoga kojega mu pokažu prstom. Svaka revolucija ima u sebi bar malo dobra kad se usmjerava protiv nekog gospodara ili protiv nekog tlačiteljskog režima; no ako mora uroditi novim despotizmom, možemo se pitati ne bi li bilo bolje da je bila drugačije usmjerena. Došlo je vrijeme da se rabe samo osviještene snage; evolucionisti koji su napokon stigli do savršene spoznaje onoga što žele ostvariti u sljedećoj revoluciji imaju drugoga posla nego da podižu nezadovoljnike i guraju ih u borbu bez cilja i kompasu.

Moglo bi se reći da ni jedna revolucija do sada nije bila sasvim promišljena, i da stoga ni jedna nije u potpunosti pobijedila. Svi ti veliki pokreti, bez iznimke, bili su gotovo nesvjesna djela puka koji se našao u njih uvučen, i svi su, manje ili više suvislo usmjeravani, uspjeli samo zato jer su njihovi vješti vođe uspjeli zadržati hladnokrvnost. Jedna je klasa provela reformaciju i izvukla iz

nje korist; jedna je klasa izvela Francusku revoluciju te iz nje izvlači korist, koseći svako toliko one iste nesretnike koji su joj poslužili da dođe do pobjede. Ne bismo li tako još i danas mogli tvrditi da se “četvrti stalež”, zaboravljajući seljake, zatvorenike, skitnice, nezaposlene i deklasirane svih vrsta, izvrgava opasnosti da samoga sebe počne smatrati posebnom klasom, te da ne radi u korist čovječanstva, nego u korist svojih birača, svojih udruga i onih koji mu daju novac.

Svaka je revolucija doživjela i svoj drugi dan. Prvoga dana guralo se obične ljude u borbu, sljedećeg se tražilo od njih da se ponašaju razumno; prvoga dana uvjeralo ih se da je pobuna najsvetija dužnost, sljedećeg se dana propovijedalo da je “kralj najbolja republika”, ili da je savršena odanost u tome da se “podnesu tri mjeseca bijede u službi društva”, ili pak da nikakvo oružje ne može zamijeniti glasački listić. Iz revolucije u revoluciju hod povijesti podsjeća na tok neke rijeke koju svako malo zaustavljaju brane. Svaka vlast, svaka pobjednička strana pokušava prema svojoj volji napraviti nasipe da bi s desna i s lijeva iskorištavala bilo livade, bilo mlinove. Reakcionari se nadaju da će uvijek biti tako i da će narod poput ovaca iz stoljeća u stoljeće dopuštati da ga skreću ovamo i onamo, da ga varaju vješti vojnici ili slatkorječivi odvjetnici.

To neprestano kolebanje što nam ga kroz prošlost pokazuje niz djelomično neuspjelih revolucija, taj beskrajni trud generacija koje slijede jedna za drugom neprestano kotrljajući stijenu koja ih satire, ta ironija sudbine koja pokazuje kako zarobljenici raskidaju svoje lance da bi zatim dopustili da ih iznova okuju, sve je to uzrok velike moralne smutnje, te smo i među istomišljenicima vidjeli takvih koji, izgubivši nadu, umorni prije nego što su se borili, odustaju od svega, prepuštaju se sudbini, napuštaju svoju braću. To je zato što nisu znali ili su znali tek napola: nisu još jasno uspjeli vidjeti put koji treba slijediti, ili su se pak nadali da će ih usud nositi kao kakav brod kojemu povoljan vjetar nadimlje jedra; pokušavali su uspjeti, ali ne poznavanjem prirodnih i povijesnih zakona, i ne upornošću svoje volje, nego uz pomoć sreće i nejasnih želja, slični misticima koji, premda hodaju po zemlji, zamišljaju da ih vodi neka blistava zvijezda s neba.

Pisci koji uživaju u osjećaju vlastite nadmoći, i koje pokreti mnoštva ispunjavaju tek savršenim prezirom, osuđuju čovječanstvo na vječito kretanje u krug, bez kraja i bez uspjeha. Prema njima puk, zauvijek nesposoban za razmišljanje, unaprijed pripada demagozima, a oni će, slijedeći vlastite interese, gurati mase iz akcije u reakciju, a onda opet u suprotnom smjeru. Zapravo, u gomili pojedinaca stisnutih jedni uz druge lako se stvara određena zajednička duša kojom u potpunosti vlada samo jedna strast, i koja se prepušta istim kricima zanosa ili istim grdnjama, pa tako gomila postaje jedno jedino biće s tisuću pomamnih glasova ljubavi ili mržnje. Za nekoliko dana, za nekoliko sati, vrtlog događaja može istu gomilu natjerati u najoprečnija stanja obožavanja i proklinjanja. Oni među nama koji su se borili za Komunu poznaju tu zastrašujuću kolebljivost ljudske gomile. Kad smo odlazili u predstraže, ljudi su nas slijedili dirljivo pozdravljajući, suze divljenja blistale su u očima onih koji su nam klicali, žene su nježno mahale rupčićima. No kakav su doček priredili jučerašnjim junacima kad su se, izbjegavši pokolj, vraćali kao zarobljenici između dva reda vojnika! U brojnim četvrtima, stanovništvo se sastojalo od istih pojedinaca; no kakva savršena suprotnost u osjećajima i ponašanju! Kakvo jedinstvo u graji i proklinjanju! Kakva surovost u riječima mržnje. “Na smrt! Na smrt! Na strijeljanje! Samljeti ih treba! Pod giljotinu!”

No, gomila se razlikuje od gomile, i kolektivna svijest, koja se sastoji od tisuća pojedinačnih svijesti, slijedeći vanjske poticaje ipak prepoznaje, manje ili više jasno, već prema prirodi svojih osjećaja, je li izvršeno djelo bilo doista dobro. Osim toga, izvjesno je da oni ljudi koji s ponosom čuvaju svoju pojedinačnost i ostaju oni sami, sa svojim osobnim uvjerenjima i vlastitim odabirom ponašanja, u većoj mjeri pridonose ljudskom napretku. Ponekad su takvi ljudi, čije se misli podudaraju, ili su barem bliske, dovoljno brojni da bi sami sazvali skupove na kojima su riječi

i pojedinačna htijenja u suglasju; nema dvojbe, i tu je još moguće da do izražaja dođu spontani nagoni i nepromišljene navike, no to biva samo privremeno, a osobno dostojanstvo uspijeva nadvladati takve slabosti. Vidjelo se takvih poštovanja dostojnih zborova, bitno različitih od gomile koje urla spuštajući se do bestijalnosti. Po brojnosti takav skup može izgledati kao gomila, no ako sudimo po ponašanju, on je skupina pojedinaca koji ostaju svoji zbog vlastitoga uvjerenja, premda svi zajedno tvore nadmoćno biće, svjesno svoje volje i odlučno u svojem djelu. Često su gomile uspoređivali s vojskama koje, već prema okolnostima, ponese kolektivno ludilo junaštva ili se pak rasprše u paničnom strahu. No u povijesti ima i primjera bitaka u kojima su se odlučni, uvjereni ljudi borili do kraja s potpunom sviješću i čvrstoćom volje.

Naravno, kolebljivost gomile još uvijek je činjenica, no pitanje je u kojoj mjeri, a budući će nam događaji to reći. Da bismo utvrdili ima li napretka, morali bismo poznavati koliko se kroz povijest povećao udio ljudi koji misle i izabiru sebi određen smjer ponašanja, ne mareći za pljesak ni za grdnje. Takvu je statistiku tim teže uspostaviti jer među onima koji teže novome ima mnogo takvih koji su novatori samo na riječima, te dopuštaju da na njih utječu ljudi koji ih okružuju, a misle nezrelo poput mladih ljudi. S druge strane velik je broj onih koji se zbog taštine pretvaraju da stoje poput nepromjenjivih stijena usred toka stoljeća, no ipak gube tlo pod nogama, i mijenjaju se i mimo vlastite volje, kako u onome što žele, tako i u onome što govore. Gdje je danas moguće naći čovjeka koji u iskrenom razgovoru neće biti prisiljen priznati da je manje ili više socijalist? Već samim tim što pokušava uzeti u obzir argumente svojega protivnika, prisiljen je razumjeti ih i u određenoj mjeri prihvatiti, uklopiti u opće pojmove o društvu koje odgovara njegovu idealu savršenstva. Sama ga logika tjera da uklopi tuđe ideje u vlastite.

U nas, revolucionara, mora se odigrati nešto tome slično; mi također moramo izravno i iskreno prihvatiti sve ideje onih protiv kojih se borimo; moramo ih učiniti svojim, ali zato da bismo im dali njihov pravi smisao. Sva umovanja naših sugovornika koji se drže zastarjelih teorija naći će tako svoje pravo mjesto, ali u prošlosti, ne u budućnosti. Ona pripadaju filozofiji povijesti.

3. Nagonske revolucije. Puk. Svjesne revolucije slijede za nagonkim revolucijama. Dvorske revolucije. Stranačke zavjere. Razlika između intelektualne elite i aristokracije. Političari.

Razdoblje je čistoga nagona prošlo: revolucije se više ne vode na sreću, jer su evolucije malo po malo postale svjesnije i promišljenije. U sva vremena životinja ili dijete viču kad ih se udari i odgovaraju pokretom ili udarcem; isto tako mimoze skupljaju lišće kad ih neki dodir povrijedi; no osim tih spontanih otpora postoji i metodična i pouzdana borba protiv ugnjetavanja. Narodi su prije gledali događaje kako se smjenjuju, nisu tražili u njima nikakav red, no sad uče prepoznati povezanost, proučavaju neumoljivu logiku i počinju shvaćati da se i oni moraju držati određenih pravila da bi pobijedili. Znanost o društvu, koja podučava o uzrocima ropstva i kako ga ukinuti, pomalo se oslobađa iz kaosa suprotstavljenih mišljenja.

Prva činjenica koju osvjetljava ta znanost jest da se nijedna revolucija ne može dogoditi bez prethodne evolucije. Naravno, stara nam povijest spominje na tisuće primjera onoga što se naziva "dvorskom revolucijom", to jest zamjene jednoga kralja drugim, jednoga omiljenog ministra nekim drugim savjetnikom ili pak novom ljubavnicom. No takve su se promjene, koje nisu društveno važne i zapravo se odnose samo na obične pojedince, mogle dogoditi, a da veći dio naroda u zemlji uopće nije svjestan ni takvog događaja ni njegovih posljedica: bilo je dovoljno naći plaćenoga ubojicu s dovoljno ostrim bodežom i prijestolje je imalo novoga vlasnika. Naravno, kraljevski je hir u takvim situacijama mogao odvući kraljevstvo i mnoštvo podanika u nepredviđene pustolovine, ali narod, navikao na poslušnost i prepuštanje sudbini, morao se pokoriti prohtjevima odozgo: nije sebi prisvajao prava ni na kakvo stajalište o onome što mu se činilo daleko izvan domašaja vlastite skromne upućenosti. Isto tako su se, u zemlji za koju se bore dvije suparničke obitelji sa svojim aristokratskim i građanskim štićenicima, prividne revolucije mogle odigrati nakon nekog pokolja; neka zavjera ubojica, miljenika sreće, mijenjala je sjedište i izvršioce vlasti; no što je to značilo potlačenom narodu? Napokon, u državi gdje su temelji vlasti već pomalo prošireni postojanjem različitih klasa koje jedna drugoj osporavaju prvenstvo, a nalaze se iznad obespravljenog mnoštva unaprijed osuđenoga da podnosi zakon pobjedničke klase, još su moguće ulične borbe, podizanje barikada i proglašavanje privremene vlade u gradskoj vijećnici.

Ali novi bi takvi pokušaji bili osuđeni na neuspjeh u našim gradovima koje su pretvorili u vojne logore, čije četvrti nadziru vojarne slične tvrđavama, a posljednje "revolucije" te vrste urodile su samo privremenim uspjehom. Tako je 1848. Francuska tek šepavim korakom krenula za onima koji su proglasili republiku, ne znajući što njima ta riječ znači, te je iskoristila za uzmak prvu mogućnost koja se pružila. Masa seljaka, koju nitko nije pitao za mišljenje, no koja je ipak uspjela izraziti svoje mišljenje, gluha, neodlučna, bezoblična, pokazala je dovoljno jasno da se njezina evolucija nije dovršila, te da ne želi revoluciju koja se pak samim tim pokazala preuranjenom;

i kad su prošla jedva tri mjeseca od eksplozije biračko je tijelo ponovno uspostavilo u tradicionalnom obliku onaj uobičajeni sistem na koji je njegova ropska duša bila navikla; poput teretne životinje koja sama podmeće svoju bolnu kralježnicu pod teret. Isto tako, ni "revolucija" Komune, toliko zadivljujuće opravdana i nužna u tadašnjim okolnostima, očito nije mogla uspjeti, jer ju je podigla tek jedna polovica Pariza, a drugdje u Francuskoj imala je podršku tek u industrijskim gradovima; preokret ju je potopio u poplavi, poplavi krvi.

Nije dakle dovoljno ponavljati stare formule, *Vox populi, vox Dei*, ni izvikivati bojne pokliče i razvijati zastave na vjetru. Dostojanstvo građanina može od njega u nekom stjecaju okolnosti zahtijevati da podigne barikade i brani svoju zemlju, svoj grad ili svoju slobodu; no ne bi trebalo vjerovati da je pukom ratnom srećom moguće razriješiti i najneznatnije pitanje. Promjene se moraju dogoditi u glavama i srcima prije nego što napnu mišiće i pretvore se u povijesne događaje. No sve ono što vrijedi za progresivnu revoluciju, vrijedi i za regresivnu ili kontrarevoluciju. Naravno, neka stranka koja se domogla vlasti, neka klasa koja raspolaže funkcijama, častima, novcem, utjecajem u javnom životu, može učiniti mnogo zla i u određenoj mjeri pridonijeti da se povuku oni kojima je otela upravljačku ulogu; pa ipak, ona će moći iskoristiti svoju pobjedu samo u okvirima koje joj zadaje prosjek javnoga mišljenja; može joj se čak dogoditi da se ne usudi preuzeti rizik da provode mjere što ih je sama odredila i zakone što su ih skupštine izglasale prema njezinu nahođenju. Na društvo u cjelini neprestano djeluje utjecaj prosjeka, moralnoga i intelektualnoga, kako na ljude željne vlasti tako i na rezigniranu gomilu dobrovoljno podjarmljenih, te zahvaljujući tom utjecaju oscilacije na jednu ili drugu stranu od središnje osovine mogu biti samo neznatne.

Međutim, i to je još jedna od pouka suvremene povijesti, sama ta osovina neprestano se pomiče zahvaljujući djelovanju tisuća i tisuća djelomičnih promjena u ljudskim mozgovima. Treba se vratiti pojedincu, to jest prvobitnoj čestici društva, ako želimo tražiti uzorke opće promjene s njezinih tisuću alternativa, ovisno o mjestu i vremenu. Ako s jedne strane promatramo izdvojenog pojedinca koji je podvrgnut utjecaju društva u cjelini, s njegovim tradicionalnim moralom, religijom, politikom, s druge strane možemo gledati slobodnog pojedinca koji, koliko god bio uronjen u prostor i trajanje, ipak uspijeva ostaviti svoj osobni otisak u svijetu koji ga okružuje, nepovratno ga izmijeniti otkrićem nekog zakona, ostvarenjem nekog djela, primjenom nekog postupka ili tek nekom lijepom riječju koju svijet nikad neće zaboraviti. Lako je u povijesti otkriti jasne tragove tisuća i tisuća iznimnih ljudi za koje se zna da su osobno na djelotvoran način sudjelovali u zajedničkom civilizacijskom poslu.

Golema većina čovječanstva sastoji se od pojedinaca koji se prepuštaju životu bez napora, žive poput biljaka i ne pokušavaju ni na koji način, ni dobar ni loš, djelovati na sredinu u kojoj plivaju kao kap vode u oceanu. Premda ovdje nije cilj veličati osobnu vrijednost čovjeka koji je postao svjestan svojega djelovanja i odlučio iskoristiti svoju snagu na putu prema svojemu idealu, zacijelo možemo reći da je takav čovjek cijeli jedan svijet ako ga usporedimo s tisućama drugih koji žive u obamrlosti nekog polupijanstva ili u potpunoj utrnulosti misli, te koračaju u redovima neke vojske ili u procesiji hodočasnika bez i najmanje unutarne pobune. U nekom se trenutku volja jednoga čovjeka može suprotstaviti paničnom pokretu cijelog nekog naroda. Neke herojske smrti ubrajaju se među najveće događaje u povijesti naroda, no koliko je važnija uloga životâ posvećenih javnome dobru!

Ovdje treba oprezno razlikovati, jer se riječi lako pomiješaju pa kad se govori o "najboljima", često dopuštamo da ta riječ za sobom povuče i pojam "aristokracije" u njegovu uobičajenom značenju. Niz pisaca i govornika, osobito onih koji pripadaju klasi iz koje dolaze branitelji vlasti,

rado govore kako je nužno da društvima upravlja neka elitna skupina, čije se djelovanje može usporediti s djelovanjem mozga u ljudskome tijelu. No koja je to "elitna skupina", u isti mah mudra i snažna, koja bi mogla bez osobnih zahtjeva zadržati u rukama vlast nad narodom? To se samo po sebi razumije; svi oni koji vladaju i zapovijedaju, kraljevi, prinčevi, ministri i zastupnici, zadovoljno promatraju sami sebe i odgovaraju sasvim prostodušno: "Mi smo elita; mi predstavljamo mozak velikoga političkoga tijela." Gorke li zablude u toj aroganciji službene aristokracije koja zamišlja sebe kao stvarnu aristokraciju misli, poticaja, intelektualne i moralne evolucije! Češće je točno upravo suprotno ili pak suprotna tvrdnja sadrži barem nešto veću količinu istinitosti: bezbroj puta aristokracija je zaslužila ime "kakistokracije", kojim se Leopold Ranke služi u svojoj povijesti. Što reći, na primjer, o onoj aristokraciji prostituiranih muškaraca i žena koja se gurala po kućicama Luja XV, ili pak, u današnje doba, o onim pripadnicima francuskoga plemstva koji su nedavno, bježeći što brže iz požara na nekom bazaru, udarali čizmama i štapovima po licima i trbusima žena!

Nema dvojbe, oni koji raspolažu većim bogatstvom imaju više mogućnosti da uče i obrazuju se nego drugi, no imaju i mnogo više mogućnosti za nastranosti i pokvarenost. Osoba kojoj se ljudi dodvoravaju, a takav je svaki gospodar, radilo se o caru ili o šefu kakva ureda, uvijek se izlaže riziku da je varaju, pa stoga i da nikad ne zna kakvo je stvarno stanje stvari. Takav se čovjek uvijek u velikoj mjeri izlaže opasnosti suviše lagodnoga života, u kojemu se neće naučiti sam boriti, nego se egoistično prepušta očekivanju da za njega sve obave drugi; također mu prijete i propast u otmjenim ili čak prostačkim terevenkama, jer se kovitlac poroka oko njega vrti kao čopor šakala oko plijena. I što se više ponižava, to ga više u vlastitim očima uzdižu laskave riječi koristoljubivih ljudi koji ga okružuju; pretvarajući se u životinju, može vjerovati da je bog; valjajući se u blatu, on je usred apoteoze.

No tko su oni koji srljaju prema vlasti ne bi li tu elitu po rođenju ili bogatstvu zamijenili novom koja se smatra elitom inteligencije? Što su ti političari koji vješto laskaju, sad ne više kraljevima nego gomili? Jedan od protivnika socijalizma, branitelj onoga što se naziva "zdravim načelima", gospodin Leroy-Beaulieu, odgovorit će nam o toj novoj aristokraciji riječima koje bi se, da dolaze iz usta nekoga anarhista, činile pretjeranim i doista nepravdnim: "Suvremeni političari na svim razinama," kaže Leroy-Beaulieu, "od općinskih savjetnika u gradovima do ministara, predstavljaju, uzevši u cjelini, uz nekoliko časnih iznimaka, jednu od najpokvarenijih i najograničenijih skupina doušnika i dvorjana koju je čovječanstvo ikada upoznalo. Njihov je jedini cilj prostački laskati i razvijati sve pučke predrasude uz koje uostalom i sami većinom maglovito pristaju, jer nikad ni trenutak svojega života nisu posvetili razmišljanju ni promatranju."

Uostalom, povijest nam nudi krvlju ispisane stranice koje dokazuju da je nemoguće pomiješati dvije "aristokracije", onu koja drži ili priželjkuje vlast, s onom koja se zaista sastoji od "najboljih". Gledana u cjelini, povijest čovječanstva može se odrediti kao pripovijest o vječitoj borbi između onih koji su odgojeni među gospodarima, te uživaju u moći što se naraštajima skupljala, i onih koji se rađaju, puni zanosa i poleta, s moći da stvaraju novo. Dvije skupine "najboljih" uvijek su u ratu, a povijesna je zadaća prvih uvijek bila da progone, porobljavaju i ubijaju druge. Službeni su "najbolji", bogovi sami, prikovali Prometeja za kavkasku stijenu, i od tog mitskoga doba uvijek je ta vrsta najboljih – carevi, pape, magistrati – zatvarala, mučila, spaljivala novatore i proklinjala njihova djela. Krvnik je uvijek djelovao u službi tih izvanredno "dobrih" ljudi.

Oni uspijevaju naći i učene pojedince koji će zastupati njihove interese. Izvan anonimne gomi-
le koja uopće ne pokušava misliti i koja se jednostavno pokorava civilizaciji na koju je navikla, ima učenih i nadarenih ljudi koji postaju teoretičari apsolutnog konzervativizma, ako ne i povrat-

ka unatrag, te pokušavaju održati društvo u mjestu, zaustaviti ga, kao da je moguće zaustaviti silu koja nosi kuglu bačenu u prostor. Ti mizoneisti, "mrzitelji novoga", vide budale u svima koji teže nečemu novome, to jest u svim ljudima od misli i ideala; a u svojoj ljubavi prema društvenoj stabilnosti idu dotle da prokazuju kao političke kriminalce sve one koji kritiziraju postojeće stanje, sve one koji se usuđuju vinuti prema nepoznatome; no kad u duhu većine ljudi napokon prevlada neka nova ideja oni ipak priznaju da se tome treba prilagoditi jer čovjek inače postaje revolucionar koji se suprotstavlja općem skladu. Čekajući pak tu neizbježnu revoluciju, zahtijevaju da se prema nositeljima razvoja postupa kao prema kriminalcima te da se danas kažnjavaju postupci koji će sutra biti hvaljeni kao plodovi najčišćega morala: takvi bi ljudi natjerali Sokrata da popije kukutu i odveli Jana Husa na lomaču; također bi, i s više razloga, giljotinirali Babeufa, jer bi Babeuf i u naše doba bio novator; zavjetuju nas svim bjesovima društvene osvete, ne zato što nismo u pravu, nego zato što smo u pravu prije vremena. Živimo u stoljeću inženjera i vojnika, za koje sve mora biti nacrtano ravnalom i špagom za mjerenje. "Svrstajte se u red!" glavna je zapovijed tih ljudi siromašnih duhom koji ljepotu vide samo u simetriji, a život samo u krutosti smrti.

4. Kratak prikaz suvremenoga stanja društva. Svemoć kapitala. Prividne preobrazbe institucija i njihova neizbježna regresija. Država, kraljevska vlast, vjere, sudstvo, vojska, uprava. Duh pripadnosti instituciji. Domoljublje, red, socijalni mir.

“Oslobođenje radnika bit će djelo radnika samih,” kaže deklaracija načela Internacionale. Te su riječi istinite u najširem smislu. Ako je sigurno da su ljudi koje je, kako se kaže, “poslala providnost”, uvijek sebi prisvajali zasluge za sreću naroda, nije manje dokazano da je svaki korak ljudskoga napretka ostvaren zahvaljujući poduzetnosti onih koji su se bunili ili već slobodnih građana. Na nama je dakle samima da se oslobodimo, na svima nama koji se osjećamo na bilo koji način potlačenima, te ostajemo solidarni sa svim povrijeđenim i ugroženim ljudima na svim stranama svijeta. No za borbu je nužno znanje. Nije dovoljno mahnito se baciti u bitku, poput Cimbra i Teutona, mučuci pod štitom ili pušuci u goveđi rog; došlo je vrijeme kada je nužno predvidjeti, unaprijed promisliti o mogućim zapletima borbe, znanstveno pripremiti pobjedu koja će nam donijeti društveni mir. Prvi uvjet uspjeha jest da se otarasimo vlastitoga neznanja; moramo spoznati sve predrasude koje treba odbaciti, sve neprijateljske sastavnice koje treba ukloniti iz naših misli, sve prepreke koje treba svladati; no, s druge strane, ne smijemo zaobići nijedan izvor koji bi nam mogao biti na raspolaganju, nijednog od saveznika što nam ih daje povijesni razvoj.

Mi želimo znati. Ne priznajemo da je znanje povlastica i ne dopuštamo da nam ljudi koji su se popeli na neko brdo, kao Mojsije, ili na prijestolje, poput stoika Marka Aurelija, na Olimp ili kakav Parnas od kartona, ili pak jednostavno u naslonjač člana akademije, nameću zakone hvaleći se da bolje poznaje vječite zakonitosti. Sigurno je da među ljudima koji stoluju na visinama ima onih koji su kadri pristojno prevoditi s kineskog, čitati isprave iz karolinških vremena ili secirati probavni sustav stjenice; no i mi imamo prijatelja koji to znaju, ali zato sebi ne prisvajaju pravo da nam zapovijedaju. Osim toga, divljenje koje osjećamo prema tim velikim ljudima nimalo nas ne sprečava da posve slobodno raspravljamo o riječima kojima nam se udostoje obratiti sa svojih nebesa. Ne prihvaćamo proglašene istine; istina će postati naša samo proučavanjem i raspravom, a tako učimo i odbaciti pogrešku, pa makar imala tisuću žigova i potvrda. Doista, koliko je puta neuki puk morao shvatiti da ga njegovi mudri učitelji nisu učili nikakvoj drugoj znanosti nego kako će mirno i veselo krenuti u klaonicu, poput onih volova koje na svečanostima krune girlandama od pozlaćenog papira!

Profesori prekriveni diplomama uslužno su nam objašnjavali prednosti koje bi imala vlast sastavljena od uzvišenih osoba poput njih samih. Filozofi, Platon, Hegel, Auguste Comte, ponosno su tražili da se njima povjeri upravljanje svijetom. Knjiški ljudi, pisci poput Honoréa de Balzaca i

Gustavea Flauberta, da navedemo samo pokojne, također su zastupali ideju da političko upravljanje društvom treba povjeriti ljudima duha, to jest njima osobno. Zazivalo se, bez ikakvih obzira, “mandarinsku vlast”.¹ Neka nas sudbina sačuva takvih gospodara, zaljubljenih u sebe i punih prezira prema svima ostalima, pripadnicima “proste gomile” ili “prljave buržoazije”. Izvan njihove slave, ništa nema smisla; izvan njihova klana samo su priviđenja, nestalne sjene. No njihove knjige, koliko god bile pune drugih vrлина, pokazuju nam te genije kao vrlo osrednje proroke: nitko od njih nije imao šire pojmove o budućnosti od najbjeđnijeg proletera, a u njihovoj školi ne možemo naučiti kako se treba boriti. U tom smislu možemo više naučiti od najneuglednijih među onima koji se bore i trpe za pravdu.

Naši začeci znanja, sitni izdanci povijesnih spoznaja, govore nam da sadašnja situacija sadrži bezbrojna zla koja bi bilo moguće izbjeći. Trajne i učestale nesreće što ih proizvodi postojeći društveni poredak uvelike nadmašuju sve one nesreće što ih izazivaju nepredvidljive prirodne revolucije, poplave i cikloni, potresi, erupcije pepela i lave. Teško je razumjeti kako krajnji optimisti, oni koji pod svaku cijenu žele da sve teče na najbolji način u najboljem od svih svjetova, uspijevaju zatvoriti oči pred strašnim položajem u kojemu su toliki milijuni i milijuni ljudi, naše braće. Različite nevolje, ekonomske ili političke, administrativne ili vojne, što bjesne u “civiliziranim” društvima – da ni ne spominjemo divlje narode – ubiru bezbrojne pojedinačne žrtve, a sretnici koje je nesreća pošteđjela ili samo ovlaš dodirnula, žive kao da ne primjećuju ta krvoprolića, snalaze se što bolje mogu da bi u miru životarili, kao da svi ti užasi nisu opipljiva stvarnost!

Nije li istina da milijuni ljudi u Europi, upregnutih u vojnički jaram, moraju na nekoliko godina zaboraviti glasno misliti, moraju prihvatiti korak i navike pokornosti, podrediti svu svoju volju volji svojih zapovjednika, naučiti strijeljati vlastitoga oca i majku ako to neki bezumni tiranin od njih zahtijeva? Nije li istina da su drugi milijuni ljudi, koji rade manje-više kao službenici, također podjarmljeni, prinuđeni klanjati se pred jednima, uspravljati pred drugima i voditi konvencionalan život koji je gotovo potpuno beskoristan za ikakav ljudski napredak? Nije li istina i to da svake godine milijuni prijestupnika, progonjenih, siromašnih, beskućnika i nezaposlenih bivaju zatvarani po zatvorskim ćelijama i podvrgavani svim mukama izolacije! I nije li istina da, zahvaljujući svim tim lijepim političkim i društvenim institucijama, ljudi mrze pripadnike drugih naroda ili drugih kasta? Ne živi li naše društvo u takvoj zbrci da, unatoč dobroj volji i požrtvovnosti mnogih velikodušnih ljudi, siromah koji gladaže može umrijeti na ulici, a stranac se naći sam, posve sam, bez ijednog prijatelja u velikom gradu koji vrvi ljudima, takozvanom “braćom”? Mi ne živimo “na vulkanu”, mi živimo u njemu, u jednom mračnom paklu, i ako nemamo nade u bolju budućnost i nepobjedive volje za radom da bismo do te budućnosti došli, što nam preostaje osim da se prepustimo smrti kao što nam savjetuju – a ne usuđuju se sami to učiniti – toliki nesretni ljudi od pera, i kao što čine, u sve većemu broju svake godine, legije očajnika?

Tako nam se otkriva prvi element evolucionističke spoznaje: postojeće društveno stanje ukazuje nam se sa svih svojih loših strana. “Upoznaj patnju!” prvi je nalog budističke vjere. Mi poznajemo patnju. Poznajemo je čak toliko dobro da je bolest u industrijskim krajevima Engleske dobila ime *play*: osjećati da im bolest muči tijelo samo je “igra” za robove navikle na prisilni rad u tvornicama.²

Ali kako se “osloboditi patnje” što je, prema Buddhi, drugi stupanj spoznaje? I to počinjemo saznavati, zahvaljujući izučavanju prošlosti. Povijest, koliko god se vraćamo unatrag kroz sto-

¹ Izraz “mandarin” rabio se u devetnaestome stoljeću kao naziv za utjecajnoga intelektualca, prev.

² Ruskin, *The Crown of Wild Olive*.

ljeća, i koliko god proučavamo društva i narode oko sebe, civilizirane ili barbarske, uljuđene ili primitivne, prošlost nam govori da je svaka poslušnost odricanje, a svako robovanje preuranjena smrt; govori nam također da se svaki napredak ostvaruje razmjerno slobodi pojedinaca, jednakosti i spontanosti građana; da je svako doba otkrića bilo doba u kojemu je vjerska i politička vlast bila slaba zahvaljujući različitim suparničtvima, te su zbog toga ideje pojedinaca uspjevale pronaći pukotinu, kao što trava pronalazi pukotine između kamenih ploča kakve ruševne palače. Velika razdoblja misli i umjetnosti koja se kroz niz stoljeća pojavljuju u velikim razmacima, atensko doba, doba renesanse i moderni svijet, uvijek su imala početno sjeme u godinama beskrajnih borbi i stalnoj "anarhiji" koja je, ako ništa drugo, barem pružala energičnim ljudima mogućnost da se bore za svoju slobodu.

Koliko god naša spoznaja povijesti bila još ograničena, jedna činjenica dominira cijelim suvremenim razdobljem i temeljno je obilježje našega doba: svemoć novca. Ni u najzabačenijem selu nećemo naći izgubljenoga neotesanca kojemu ne bi bilo poznato ime tog moćnika koji zapovijeda kraljevima i prinčevima, nikoga tko ga ne bi zamišljao u obliku nekog božanstva koje nameće svoju volju cijelome svijetu. I doista, priprosti seljak se ne vara. Ne moramo li i mi gledati kako se nekolicina kršćanskih i židovskih bankara prepušta profinjenom užitku da drži na uzici svih šest velikih sila, upravljajući kraljevima i veleposlasticima, dostavlja europskim dvorovima diplomatske note što su ih sastavili na svojim trgovačkim stolovima? Skriveni u dnu svojih kazališnih loža, priređuju sami sebi golemu komediju u kojoj su glumci cijeli narodi, i koju veselo oživljuju bombardiranjima i bitkama: mnogo krvi miješa se s proslavom. Sad su zadovoljni jer su svoje kuhinje smjestili u ministarske urede, i u tajne vladarske odaje, te po svojoj volji upravljaju državnom politikom prema potrebama svojih poslova. Uz pomoć novoga europskoga državnoga prava zakupili su Grčku, Tursku, Perziju, pretplatili Kinu na svoje zajmove, a spremaju se staviti pod skrbništvo i sve ostale zemlje, male i velike. "Prinčevi ne mogu, a kraljevima je ispod časti," no oni u ruci drže simboličku novčanicu pred kojom cijeli svijet pada ničice.

Još jedna očita povijesna činjenica nameće se svijesti svih onih koji proučavaju prošlost. Ta činjenica, koja izaziva toliku obeshrabrenost u onih čija dobra volja nadmašuje razum, jest da sve ljudske institucije, svi društveni organizmi koji se žele održati u postojećem stanju, moraju, već samo zahvaljujući vlastitoj nepokretnosti, proizvoditi čuvare običaja i zabluda, parazite, korisnike svih vrsta, te se pretvaraju u jezgre reakcije u društvu kao cjelini. I ako su institucije vrlo stare pa je nužno vratiti se u prastara vremena ili čak u doba legendi i mitova da bi se upoznalo njihova ishodišta, i ako se pozivaju na neku narodnu revoluciju, jednako su predodređene, razmjerno strogosti svojih statuta, da mumificiraju ideje, paraliziraju volju, ukidaju slobode i poticaje: za to je dovoljno samo da traju.

Često doista zapanjuje proturječnost između revolucionarnih okolnosti u kojima se neka institucija rodila i načina na koji ona kasnije funkcionira, potpuno suprotnoga idealu njezinih naivnih osnivača. Kad se rađala, odjekivali su povici: "Sloboda! Sloboda!", a na ulicama se pjevala pjesma *Rat tiranima*; no tirani su se uvukli u nju, zahvaljujući rutini, hijerarhiji i duhu regresije koji postupno osvajaju svaku instituciju. Što se duže uspijeva održati, to više strahopoštovanja nastoji izazvati, te na kraju zagađuje tlo na kojemu stoji, truje atmosferu oko sebe: pogreške koje posvećuje, izopačenosti misli i ideje koje opravdava i preporuča, poprimaju takav značaj drevnosti, pa čak i svetosti, da su rijetki srčani ljudi koji se usuđuju takvu instituciju napasti. Svako stoljeće trajanja povećava njezin autoritet, a ako na kraju, poput svih stvari, ipak propadne, to se događa zato jer je u sve većem neskladu sa svim onim novim pojavama koje niču oko nje.

Uzmimo kao primjer prvu među institucijama – kraljevsku vlast – koja je starija čak i od vjerskog kulta jer je postojala, prije pojave čovjeka, u brojnim životinjskim plemenima. I koliki je utjecaj na ljudski duh u sva vremena imala ta iluzija da netko mora biti gazda! Kako su malobrojni u Francuskoj bili pojedinci koji nisu vjerovali da su stvoreni da bi puzili uz stopala nekog kralja, u doba kad je Boetije pisao svoj tekst *Protiv jednoga*, to djelo toliko jasne logike povezane s toliko poštene jednostavnosti? Još se sjećam zapanjenosti što ju je u seljaka na našem selu izazvalo proglašenje “republike” 1848.: “Ipak netko mora biti gazda!” ponavljali su do besvijesti. I ubrzo su pronašli način kako će sebi dati gospodara bez kojega nisu mogli zamisliti društvo: očito je njihov politički svijet morao biti sagrađen po uzoru na njihov obiteljski svijet u kojemu polažu prava na autoritet, koji je pak sama sila i nasilje. Toliko ih je primjera kraljevanja s različitih strana bolo u oči, dok se, s druge strane, nasljeđe pokornosti teško uklanja iz krvi, iz živaca, iz mozga, te seljaci zbog svega toga, unatoč već izvršenom djelu, ne htjedoše priznati tu gradsku revoluciju koja nije bila i evolucija seoskih duhova.

Na sreću, kraljevi sami na sebe preuzimaju razaranje svoje drevne posvećenosti: ne kreću se više svijetom koji je nepoznat običnim ljudima, nego se, sišavši s visina, pokazuju, i protiv vlastite volje, sa svim svojim manama, hirovima, siromaštvom, smiješnim slabostima; proučava ih se kroz kazališne dalekozore, kroz monokle i u svim situacijama; podvrgava ih se fotografiranju, polaroidima, katodnim zrakama, da bi ih se vidjelo sve do utrobe. Prestaju biti kraljevi i pretvaraju se u obične ljude, kojima se jedni podlo i koristoljubivo ulagaju, dok ih drugi mrze, smiju im se ili ih preziru. Zato treba što prije ponovno uspostaviti “monarhijsko načelo” i pokušati udahnuti mu života. Pa ljudi zamišljaju odgovorne vladare, kraljeve građane, koji u svojoj osobi utjelovljuju “najbolju republiku”, i premda su takvi likovi tek jadne izmišljotine, ipak se u nekim krajevima uspijevaju održati i više od stotinu godina, jer polaganoj evoluciji ideja treba toliko vremena da bi dovela do djelomičnih revolucija, prije nego što će se dovršiti potpuna, logična revolucija! Država, makar koliko bila narodna, u svim svojim brojnim oblicima kao prvo načelo i kao prvobitnu jezgru uvijek zadržava hirovit autoritet jednoga gospodara i, kao posljedicu toga, smanjenje ili čak potpuni gubitak inicijative kod podanika; jer državu nužno predstavljaju ljudi, a te ljude manje kočnica ometa u tome da udovolje vlastitim strastima nego li mnoštvo onih kojima vladaju, već samim tim što imaju moć, pa čak i u skladu sa značenjem riječi “vlada” kojom ih se označava.

Druge pak institucije, institucije vjerskih kultova, također su toliko snažno zavladaile dušama da su brojni povjesničari slobodna duha povjerovali u potpunu nesposobnost ljudi da ih se ikad oslobode. Zaista, slika Boga, kojega pučka mašta vidi kako caruje na nebesima, nije od onih koje je lako zbrisati. I premda je u logičnom slijedu ljudskoga razvoja vjerska organizacija došla nakon političke, a svećenici nakon poglavica, jer svaka slika pretpostavlja neku stvarnost koja joj prethodi, ipak je velika visina na koju je ta iluzija uzdignuta da bi poslužila kao inicijalni razlog postojanja svih zemaljskih autoriteta dala vjerskim institucijama silno uzvišen karakter; ljudi su se vrhunskoj i zagonetnoj moći, “neznanome Bogu”, obraćali u stanju straha i drhtanja koje potiskuje svaku misao, svaku kritičku sposobnost i osobni sud. Obožavanje bijaše jedini osjećaj što su ga svećenici dopuštali svojim vjernicima.

Da bi ponovno postao svoj, ostvario svoje pravo na slobodnu misao, neovisan čovjek – heretik ili bezbožnik – morao je dakle upotrijebiti svu svoju energiju, ujediniti sve napore svojega bića, a povijest nam govori koliko ga je to koštalo u mračnim razdobljima crkvene vladavine. Sad “svetogrđe” više nije zločin nad zločinima, ali prastara halucinacija koja se nasljedno prenosi još uvijek pluta pred očima nebrojenog mnoštva ljudi.

Ona traje unatoč svemu, traje premda se svakodnevno preinačuje ne bi li se prilagodila skrupulama, novim idejama, i ne bi li u sve većoj mjeri sudjelovala u otkrićima znanosti, koju ipak ima smjelosti prezirati unatoč prividnom poštovanju. Ta prerusavanja, te promjene kostima, pojača Crkvi, a s njom i svim vjerskim kultovima, da održi svoj autoritet nad ljudskim duhovima, da nadzire savjesti, te da stvara učene mješavine starih laži i novih istina. Oni koji razmišljaju ne smiju nikad zaboraviti da su neprijatelji misli u isti mah, silom stvarnih okolnosti i logikom situacije, neprijatelji svake slobode. Silnici su se složili u vezi s tim da je vjera zaglavni kamen u svodu njihova hrama. Pučkome Samsonu pripada zadaća da zatrese stupove koji drže taj svod!

A što reći o instituciji "pravde"? I njezini predstavnici, kao i svećenici, vole o sebi govoriti da su nepogrešivi, a javno mišljenje, čak i kad je jednoglasno, ne uspijeva od njih iznuditi povrat časti za nepravedno osuđene nedužne ljude. Sudski činovnici mrze čovjeka koji izlazi iz zatvora s pravom im predbacujući zbog svoje nesreće i teškoga tereta društvene osude, kojima je toliko čudovišno opterećen. Naravno, oni ne tvrde da im se na licima odražava prisutnost božanskog; no nije li pravda, koliko god bila jednostavna apstrakcija, također smatrana božicom, i ne pojavljuje li se njezin lik u bezbrojnim palačama? Poput kraljeva, koji su nekoć bili apsolutni vladari, i službenici pravde morali su podnijeti da im se u određenoj mjeri umanji prvobitno. Sad naloge za uhićenje izriču u ime naroda, no još imaju moć, pod izgovorom obrane morala, da se sami ponašaju kriminalno, osuđuju nedužne ljude na robiju, a razriješuju krivice moćne zločince; raspolažu kraljevim mačem, čuvaju ključeve zatvora; uživaju mučeci okrivljene samicama, preventivnim zatvorom, prijetnjama i podlim obećanjima tužitelja zvanog "istražni sudac"; podižu giljotine i stežu omče; odgajaju žandare, uhode, policiju za ćudoređe; oblikuju, u ime "zaštite društva", taj gadan svijet podle represije, najodvratniju pojavu u glibu i otpadu.

Druga se institucija, vojska, naziva i "naoružanim narodom!" u svim zemljama gdje vjetar slobode puše dovoljno jako da se vlasti moraju potruditi varati narod. No mi smo teškim iskustvom naučili da se vojnici možda mijenjaju, no zapovjednici ostaju isti, kao i osnovna vojna načela. Ljudi se više ne kupuju u Švicarskoj ili u Njemačkoj; vojnici više nisu plaćeni landsknehti³ ni kupljeni konjanici, no jesu li zato slobodniji? Zar onih pet stotina tisuća "inteligentnih bajuneta" od kojih se sastoji vojska Francuske republike ima pravo pokazati tu inteligenciju kad kakav kaplar, narednik, bilo tko u hijerarhiji onih koji zapovijedaju izgovori: "Tišina u redovima!" Takva je početna zapovijest, a ta tišina mora u isti mah biti i tišina u glavama. Koji časnik, bilo da je stigao iz škole ili iz bojnih redova, plemić ili pučanin, može i na trenutak dopustiti da u nekoj od svih tih glava poredanih pred njim nikne i jedna misao različita od njegove? U njegovoj volji počiva kolektivna snaga cijele te žive mase koja stupa i deflira na njegovu zapovijed, na znak prsta ili mig oka. On zapovijeda; njihovo je da izvršavaju. "Nišani! Pali!" i treba pucati na Tonkince ili na crnce, na beduine s Atlasa ili na građane Pariza, neprijatelje ili prijatelje! "Tišina u redovima!" I ako se svake godine novi redovi onih koje vojska proždire moraju apsolutno ukočiti kao što to od njih zahtijeva načelo discipline, nije li uzaludna svaka nada da je tu moguća neka reforma, da je ostvarivo ikakvo poboljšanje u tom nepravednom sustavu koji drobi obespravljene?

Car Wilhelm govori: "Moja vojska, moja mornarica," i koristi se svakom prigodom da bi svojim vojnicima i svojim mornarima ponovio da su oni njegova stvar, njegovo fizičko i moralno vlasništvo, te da moraju, a da ni na trenutak ne oklijevaju, ubiti vlastitog oca i majku ako im on, gospodar, pokaže takvu pomičnu metu. Prava riječ na pravom mjestu! Jer njegove monstruoze riječi imaju barem tu vrlinu da logično odgovaraju autoritarnoj koncepciji društva što ga je ustro-

³ Najamni vojnik u srednjem vijeku u Njemačkoj.

jio Bog. No ako se u Sjedinjenim Državama, ako se u “slobodnoj Helveciji” glavni časnici oprezno čuvaju da ne bi ponovili takve carske harange, one su ipak u skrovitosti njihovih srdaca glavno pravilo ponašanja, i kad dođe trenutak da ih primijene, ni oni ne oklijevaju. U “sjajnoj” američkoj republici predsjednik Mc Kinley uzdignuo je na položaj generala jednog junaka koji na svojim filipinskim zarobljenicima primjenjuje “vodenu torturu”, a na otoku Samaru izdaje zapovijed da se strijeljaju sva djeca koja su navršila deset godina; u malom švicarskom kantonu Uri drugi vojnici, koji nemaju tu sreću da rade na veliko kao njihovi kolege u Sjedinjenim Državama, “uvode red” pucajući po svojoj braći radnicima. Ni u jednoj zemlji, dakle, nije moguće da ljudi godinama podnose jedan način života kojim se navikavaju na zločin, mirno prihvaćaju grubosti i uvrede i, povrh svega, zamjenjuju vlastite misli, volje i postupke tuđima, a da ne okrnje vlastito moralno dostojanstvo, kao i vlastit iskren i čist poriv da djeluju. Vojnik nije nekažnjeno šutio dvije ili tri godine svoje prve mladosti: onome kome je uskraćena mogućnost da se slobodno izražava i misao biva ugrožena.

I nisu li sve ostale državne institucije, koliko god se nazivale “liberalnim”, “zaštitnim” ili “stareteljskim”, slične sudstvu i vojsci? Nisu li sve one neizbježno, već samim tim što djeluju, autoritarne, otvorene zloporabi, škodljive? Pisci su do zamora ismijavali “birokrate” iz državne uprave; no koliko god svi ti pisari davali povoda smijehu, oni u još mnogo većoj mjeri djeluju sumorno, unatoč samima sebi, pa i onda kad se ništa ne može zamjeriti tim nesvjesnim žrtvama jednog mumificiranog političkog stanja koje je u neskladu sa životom. Neovisno o brojnim drugim elementima koji pridonose pokvarenosti, protekcijaštvu, gomilanju suvišnih papira i nedostatku korisnog posla za gomilu zaposlenih, sama činjenica da je skup više ili manje nekoherentnih političkih, vjerskih, moralnih i društvenih pojmova današnjice ustanovljen, uredbama propisan, ozakonjen, zaštićen zabranama, kaznama, žandarima i tamničarima, da bi ga se nametnulo ljudima sutrašnjice, ta činjenica, sama po sebi apsurdna, može imati samo proturječne posljedice. Život, uvijek nepredvidljiv, uvijek nov, ne može se prilagoditi uvjetima stvorenima za vrijeme kojega više nema. Ne događa se samo to da složenost postupka i zamršenost mehanizma dugim odgađanjem onemogućuju pa čak i sprečavaju da se riješe najjednostavniji problemi, nego cijeli stroj ponekad prestaje funkcionirati i kad su u pitanju najvažnije odluke, te je nužno svladavati teškoće “državnim udarom”, manjih ili većih razmjera: vladari i moćnici žale se u takvim slučajevima da ih “zakonski propisi uništavaju” te hrabro izlaze iz njihovih okvira “da bi se vratili pravu”. Uspjeh ozakonjuje njihov postupak u očima povjesničara; neuspjeh ih pretvara u zločince. Isto vrijedi i za gomilu podanika ili građana koji krše zakone i propise podižući revoluciju: zahvalno potomstvo posvećuje ih kao junake. Poraz ih pretvara u razbojnice.

I već u samom nastajanju, mnogo prije nego što počnu službeno postojati kao otjelovljenja Države, prije nego što iz ruku nekog vladara ili većinom glasova narodnih zastupnika dobiju svoje povelje, institucije su vrlo opasne jer pokušavaju živjeti na račun društva te stvoriti monopol u vlastitu korist. Tako duh zajedništva među ljudima koji su završili istu školu nakon diplome pretvara sve te “kolege”, koliko god inače bili krasni ljudi, u nesvjesne zavjerenike, povezane ciljem da promiču vlastito dobro koje je u suprotnosti s ciljevima javnoga dobra, slične razbojnicima koji pljačkaju prolaznike i među sobom dijele plijen. Pogledajte ih samo, te buduće državne službenike, dok su još u srednjim školama, s kapama označenim brojevima, ili pak na kakvom sveučilištu, s onim bijelim ili zelenim kapama: možda oblačeći uniformu nisu položili nikakvu zakletvu, no premda se nisu zakleli, oni postupaju u skladu s duhom kaste, odlučni da se uvijek domognu onoga što je najbolje. Pokušajte samo razbiti “studentsku povorku” bivših đaka Politehničke škole da bi neki zaslužan čovjek mogao zauzeti mjesto u njihovim redovima i podijeliti

s njima iste funkcije ili iste časti! Ni najmoćniji ministar tu ne bi uspio. Ni po koju cijenu ne primaju se uljezi! Ako neki inženjer, pretvarajući se da se sjeća svoje teško usvojene struke, gradi prekratke mostove, preniske tunele ili pretanke zidove cisterni, nije važno; samo neka je izišao iz "škole", neka mu pripada čast da je bio jedan od politehničara!

Socijalna psihologija uči nas dakle da se čuvamo ne samo vlasti koja se već konstituirala nego i one koja je tek u zametku. Također je važno brižljivo istražiti što u praksi znače riječi koje su naizgled bezazlene ili čak zavodljive: izrazi kao "domoljublje", ili "red", ili "socijalni mir". Ljubav prema rodnom tlu svakako je prirodan i vrlo sladak osjećaj: za svakog je izgnanika izvanredan doživljaj kad čuje dragi materinji jezik i vidi mjesta koja ga podsjećaju na mjesto rođenja. Takva čovjekova ljubav ne odnosi se samo na zemlju koja ga je othranila, jezik koji ga je zibao, nego se prirodnim uzmahom širi i na sinove istog tla, s kojima dijeli ideje, osjećaje i običaje; napokon, za uzvišene duše, taj će se osjećaj svim žarom strasti pretvoriti u solidarnost s onima čije su mu potrebe i želje toliko prisno poznate. Ako je to "domoljublje", koji bi čovjek od srca mogao imati išta protiv njega? No riječ gotovo uvijek skriva i značenje sasvim različito od "zajedništva osjećaja" (Saint-Just) ili pak "nježnosti prema tlu svojih očeva".

Nekim čudnim obratom, nikad se o domovini nije govorilo s toliko bučnog prenemaganja kao otkad se počela malo po malo utapati u velikoj svjetskoj domovini Čovječanstva. Posvuda se viju zastave, posebice uz vrata krčmica i kuća s mutnim prozorima. "Vladajući slojevi" hvastaju se na sav glas svojim domoljubljem, što ih ne smeta da istodobno ulažu novac u inozemstvu, te trguju s Bečom ili Berlinom svime što im donosi dobit, pa čak i državnim tajnama. Sve do znanstvenika koji, zaboravljajući vrijeme kad su pripadali jednoj, jedinstvenoj republici na svijetu, govore o "francuskoj znanosti", "njemačkoj znanosti", "talijanskoj znanosti", kao da je moguće granicama, pod okriljem žandara zaštititi spoznaju činjenica i širenje ideja: hvali se protekcionizam za proizvode duha kao da su u pitanju repa i pamučne tkanine. No, proporcionalno tom intelektualnom ograničavanju u mozgovima važnih ljudi, širi se misao nevažnih. Oni gore smanjuju svoja područja i svoje nade, dok mi koji se bunimo uzimamo u posjed cijeli svijet i širimo svoja srca. Osjećamo da smo braća jedni drugima po cijeloj kugli zemaljskoj, od Amerike do Europe i od Europe do Australije; služimo se istim jezikom da bismo zatražili ista prava, i dolazi trenutak kad ćemo u spontanom zaletu usvojiti istu taktiku, jednu jedinu lozinku. Naš savez se širi po svim krajevima svijeta.

U usporedbi s tim univerzalnim pokretom, ono što se obično naziva domoljubljem nije drugo do regresija, iz koje god točke ga promatrali. Treba doista biti silno naivan pa ne uvidjeti da "građanski katekizmi" propovijedaju ljubav prema domovini zato da bi ta ljubav služila ukupnim interesima vladajuće klase i održavanju njezinih povlastica, te da pokušavaju, u korist te klase, održati mržnju slabih i razbaštinjenih prema istima takvima s druge strane granica. Pod pojmom domoljublja i modernim komentarima koji ga okružuju, skriva se staro načelo poniznoga pokoravanja volji jednoga gospodara i potpunoga poricanja pojedinačnoga pred ljudima koji drže vlast, te se žele poslužiti cijelom nacijom kao kakvom slijepom silom.

I riječi "red, socijalni mir" slatko zvone u našim ušima; no htjeli bismo znati što dobri apostoli na vlasti misle pod tim pojmovima. Da, mir i red veliki su ideal koji treba ostvariti, no pod jednim uvjetom: da taj mir ne bude mir groba, a red ne onakav kao u Varšavi! Naš budući mir ne smije se roditi iz neosporne dominacije jednih i beznadnog pokoravanja drugih, nego iz prave, iskrene jednakosti među jednakima.

5. Evolucionistički ideal, revolucionarni cilj. “Kruha za sve!” Siromaštvo i “Malthusov zakon”. Dostatnost i preobilje prirodnih bogatstava. Ideal slobodne misli, riječi, djela. Anarhisti, “neprijatelji vjere, obitelji i vlasništva”.

Ako je svim svjesnim i aktivnim evolucionistima prvi cilj upoznati do temelja društvo koje ih okružuje i koje svojom mišlju reformiraju, drugi bi im cilj trebala biti jasna spoznaja vlastitog revolucionarnog ideala. A razmišljanje o tom idealu trebalo bi biti tim brižljivije što on zahvaća budućnost u mnogo širim razmjerima nego ijedan do sada, jer svi, prijatelji i neprijatelji, znaju da se više ne radi o malim, djelomičnim revolucijama, nego o općoj revoluciji za društvo u svim njegovim vidovima.

Same životne okolnosti nameću nam jedan temeljni zahtjev. Krici i jadikovke što se čuju iz seoskih koliba i gradskih podruma, sobičaka i potkrovlja, ponavljaju nam ga neprestano: “Treba nam kruha!” Svaki se drugi obzir povlači pred tim kolektivnim izrazom prvobitne potrebe svih živih bića. I kako je sam život nemoguć ako se ne zadovolji prehrambeni nagon, taj nagon treba zadovoljiti, pod svaku cijenu i za sve, jer se društvo ne smije dijeliti na dva dijela od kojih jedan nema pravo na život. “Treba nam kruha!” Taj uzvik moramo shvatiti u njegovom najširem značenju, što znači da za sve ljude moramo zahtijevati ne samo hranu nego i “užitak”, to jest sva materijalna zadovoljstva korisna za život, sve što omogućuje pun razvoj fizičkoga zdravlja i snage. Kao što kaže jedan moćan kapitalist koji tvrdi da ga muči zaokupljenost pravdom: “Treba izjednačiti startnu crtu za sve koji moraju trčati u životnoj utrci.”

Čovjek se često pita kako su oni koji gladuju, i koji su ipak toliko brojni, uspjeli kroz toliko stoljeća, i uspijevaju još uvijek, nadvladati tu strast gladi koja se rađa u njihovim utrobama, kako su se uspjeli mirno prilagoditi tjelesnom slabljenju i iznemoglosti. Daleka prošlost to nam objašnjava. Jer u razdoblju prvobitne nepovezanosti, kad su se malobrojne obitelji ili slaba plemena velikim naporima morali boriti za život, a nisu još mogli prizivati ljudsku solidarnost u pomoć, često se znalo dogoditi, čak više puta u istoj generaciji, da hrane nije bilo dovoljno da bi podmirila potrebe svih članova zajednice. U takvim okolnostima, što su drugo mogli osim prepustiti se, naviknuti se koliko su mogli na prehranu travom ili korijenjem, podnositi dug post, čekajući da valovi opet donesu ribu, da se divljač vrati u šumu ili da nov usjev nikne u škrtim brazdama?

Tako su se siromašni naviknuli na glad. Oni među njima koje danas vidimo kako žalobno lutaju ispred zadimljenih prozora podrumskih kuhinja, ispred privlačnih policia prodavača voća, mesara i pečenjara, ljudi su kojima je nasljeđe bilo škola: oni se nesvjesno pokoravaju poduci o prepuštanju koja je vrijedila u doba kad je slijepa sudbina udarala ljude nasumce, no koja više ne vrijedi danas u društvu u kojemu bogatstva ima u izobilju, među ljudima koji na zidovima ispisuju

riječ “Bratstvo” i ne prestaju se hvaliti vlastitim čovjekoljubljem. Pa ipak, broj nesretnika koji se usuđuju ispružiti ruku da bi uzeli tu hranu koja se nudi prolaznicima vrlo je malen, toliko tjelesna slabost koju uzrokuje glad u isti mah uništava i volju, razara svaku energiju, čak i nagonsku! Osim toga, suvremena je “pravda”, kad se radi o krađi komada kruha, stroža nego stari zakoni. Vidjeli smo našu modernu Thémis kako odvaguje na vagi komad kolača i otkriva da je težak godinu dana zatvora.

“Uvijek će biti siromašnih među vama!” vole ponavljati sretni i siti, osobito oni koji dobro poznaju svete tekstovi i koji vole zauzimati bolećive i tugaljive poze. “Uvijek će biti siromašnih među vama!” Te su riječi, govore, stigle s usana jednoga Boga, a oni ih ponavljaju kolutajući očima i govoreći iz dubine grla ne bi li zvučali što svečanije. I upravo zato što su te riječi proglašene božanskima, i siromašni su, u doba svojega inetelektualnoga siromaštva, vjerovali da su svi njihovi naponi da se domognu blagostanja osuđeni na neuspjeh: osjećajući se izgubljenima na ovome svijetu upravljali su pogled prema drugome. “Možda ćemo,” govorili su sami sebi, “u ovoj dolini suza umrijeti od gladi; no kad budemo uz Boga, na onome sjajnom nebu gdje će nam vijenci sunčeva svjetla ovjenčati čela, gdje će nam mliječna staza biti sag, neće nam trebati zemaljske hrane, te ćemo osvetnički uživati slušajući krikove zlih bogataša koji će biti osuđeni da zauvijek gladuju.” Sad se jedva još pokoji nesretnik da zavesti takvim gatkama; većina je postala mudrija, pa okreće oči prema zemaljskome kruhu koji daje tvaran život, od kojega nastaju krv i meso, te zahtijeva svoj dio, znajući da preobilno bogatstvo zemlje opravdava takav zahtjev.

Vjerske halucinacije, što ih brižljivo na životu održavaju koristoljubivi svećenici, dakle, nemaju više moć da odvrte izgladnjele, čak ni one koji se smatraju kršćanima, od zahtjeva za tim svagdašnjim kruhom, koji su nekoć očekivali od hirovite dobrostivosti “Oca koji je na Nebesima”. No politička ekonomija, takozvana znanost, preuzela je nasljeđe religije, te sad ona propovijeda da je bijeda neizbježna, te da ne treba kriviti društvo ako neki nesretnici podliježu gladi. I kad čovjek pogleda s jedne strane gomilu izgladnjelih jadnika i s druge nekolicinu povlaštenih koji jedu do mile volje i oblače se po svojoj čudi, trebao bi naivno vjerovati da drugačije ne može biti! Istina je doduše da bi se u vrijeme obilja moglo jednostavno “uzimati s hrpe”, dok bi u doba oskudice svi zajedno mogli ograničiti potrošnju, no takav postupak pretpostavlja postojanje društva čiji su pripadnici tijesno povezani vezama bratske solidarnosti. I kako se takav spontani komunizam još ne čini mogućim, jadni naivac koji blaženo vjeruje onome što ekonomisti govore o nedostatnosti plodova zemlje, mora krotko prihvatiti svoju nesreću.

Poput svećenika ekonomske znanosti, žrtve lošeg društvenoga uređenja također ponavljaju, svatko na svoj način, strašni “Malthusov zakon” – “Siromašni su suvišni” – što ga je protestantski svećenik formulirao kao matematički aksiom prije gotovo stotinu godina, a koji je, kako se činilo, trebao obuhvatiti cijelo društvo zastrašujućim čeljustima svojega silogizma: svi siromašni ponavljali su melankolično da za njih nema mjesta na “gozbi života”. Slavni ekonomist, uostalom dobričina, dodao je snage njihovu bolnom zaključku podupirući ga cijelim skelama prividno matematičke naravi: populacija će se, govorio je, udvostručavati svakih dvadeset pet godina, dok će proizvodnja hrane rasti mnogo manjom brzinom, te će tako postati nužno svake godine eliminirati suvišne pojedince. Što dakle, prema Malthusu i njegovim sljedbenicima, treba učiniti da bi se izbjegla ta redovita žetva ljudi koje odnose bijeda, glad i bolesti? Naravno, ne može se zatražiti od siromašnih da velikodušno oslobode zemlju svoje prisutnosti, da se žrtvuju bogovima “zdrave političke ekonomije”; no savjetuje im se da se barem odreknu obiteljskih radosti: nema žena, nema djece! To znači ona “moralna suzdržanost” što je preporučaju dobrim radnicima. Brojno

potomstvo trebalo bi biti raskoš namijenjena samo onima koji su povlašteni bogatstvom i to je ekonomski moral.

No ako siromašni, koji unatoč prijekorima propovjednika, ostaju nepredvidljivi i ne žele primjenjivati zaštitna sredstva protiv povećanja broja stanovnika, onda priroda na sebe preuzima da ukloni višak. A to se, u našem bolesnom društvu, obavlja u mnogo širim razmjerima no što i najcrnji pesimisti zamišljaju. Ne radi se o tisućama nego o milijunima života što ih svake godine zahtijeva Malthusov bog. Lako je izračunati približan broj onih koje je ekonomska sudbina osudila na smrt od dana kada je strogi teolog proglasio svoj takozvani "zakon", a neskladna ga stvarnost na određeno vrijeme učinila istinitim. U tih stotinu godina, tri su se generacije smijenile u Europi. A ako pogledamo podatke o smrtnosti, utvrdit ćemo da prosječno trajanje života bogatih ljudi (na primjer stanovnika zračnih i luksuznih četvrti u Londonu, Parizu ili Bernu) prelazi šezdeset, pa doseže i sedamdeset godina. No ima mnogo razloga, a oni proizlaze i iz nejednakosti, zbog kojih bi život tih ljudi trebao trajati kraće nego što je prirodno: "život na visokoj nozi" izaziva ih i kvari na sve moguće načine; no dobar zrak, dobra hrana, raznolikost mjesta boravka i zanimanja, vraćaju im zdravlje i obnavljaju ih. Nasuprot njima, ljudi upregnuti u rad koji je uvjet da prežive, unaprijed su osuđeni da umru između dvadesete i četrdesete godine, kako u kojoj europskoj zemlji, dakle, u prosjeku oko tridesete. To znači da uspijevaju proživjeti samo polovinu dana koji bi im bili dosuđeni kad bi živjeli na slobodi, i mogli slobodno birati mjesto boravka i zanimanje. Umiru dakle upravo u vrijeme kad bi njihovi životi trebali dosegnuti najveći intenzitet; i svake godine kad se računa broj umrlih, on je barem dvostruko veći od onoga koji bi trebao biti u društvu jednakih ljudi. I ako je godišnja smrtnost u Europi oko dvanaest milijuna, moglo bi se tvrditi da su od toga šest milijuna ubili društveni uvjeti koji vladaju u našem barbarskom društvu; šest milijuna umire ih svake godine zbog nedostatka čistog zraka, zdrave hrane, odgovarajuće higijene, primjerenoga rada. Pa dobro! Izračunajte koliko ih je umrlo otkad je Malthus progovorio, izričući unaprijed svoju posmrtnu besjedu pred golemim masovnim pokoljem! Nije li istina da se polovica čovječanstva koje se naziva civiliziranim sastoji od ljudi koji nisu pozvani na društvenu gozbu ili na njoj mogu sudjelovati tek kratko vrijeme, te su osuđeni da umiru usana zgrčenih u neutaženim željama. Smrt predsjedka toj gozbi i svojom kosom uklanja one koji su zakasnili. Na izložbama nam pokazuju zadivljujuća "gnijezda za nedonošćad" u čijoj su se izradi koristili svim zakonima fizike, svim spoznajama o fiziologiji, svim mogućnostima domišljate industrije, zato da bi djeca rođena prije vremena, nakon sedam ili samo šest mjeseci, mogla preživjeti. I ta djeca nastavljaju disati, rastu, postaju krasna okruglasta dojenčad, na slavu svojim spasiteljima i ponos svojim majkama. No ako društvo otima smrti one što ih je, čini se, sama priroda osudila, s druge strane gura u smrt milijune djece, koja su imala izvrsne uvjete za život. U Napulju, u jednom prihvatilištu za nađenu djecu, službeni izvještaj skrbnika govori nam neusiljenim stilom kako je od devetstopedesetoro djece na životu ostalo samo troje!

Situacija je dakle grozna, no došlo je do goleme evolucije koja se dovršava i najavljuje skorašnju revoluciju. Ta je evolucija u spoznaji da je ekonomska "znanost", što je prorekla nedostatak izvora i neizbježnu smrt onih koji gladuju, pogriješila, a patničko je čovječanstvo, koje se nekoć smatralo siromašnim, otkrilo svoje blago: njegov ideal "kruha za sve" nije nikakva utopija. Zemlja je dovoljno prostrana da bi nas sve mogla nositi u svojem naručju, dovoljno je bogata da bismo svi mogli živjeti lagodno. Može dati dovoljno uroda da bi svi ljudi imali što jesti; može dati dovoljno vlaknastih biljaka da bi svi imali što odjenuti; sadrži dovoljno kamena i ilovače da bi svi mogli imati kuće. To su ekonomske činjenice u svoj svojoj jednostavnosti. I ne bi ono što zemlja daje samo dostajalo da opskrbi sve koji na njoj žive, nego bi podnijelo i odjednom udvostručenu

potrošnju, pa čak i kad znanost ne bi svojim intervencijama izvlačila poljoprivredu iz empirijskih postupaka i primjenjivala sve ono što danas znaju kemija, fizika, meteorologija i mehanika. U velikoj ljudskoj obitelji glad nije samo posljedica kolektivnoga zločina, ona je i apsurdna, jer proizvodi dvostruko nadmašuju osnovne potrebe.

Sadašnji je način raspodjele, prepušten pojedinačnim hirovima i neobuzdanoj konkurenciji špekulanata i trgovaca, u tome da se umjetno podižu cijene, oduzimaju proizvodi onima koji bi ih mogli dobiti ni za što i daju onima koji ih skupo plaćaju: no u tom kretanju namirnica i roba, dolazi do rasipanja, kvarenja i gubitaka. Jadni odrpanci koji prolaze pokraj velikih skladišta to dobro znaju. Ne manjka ondje kaputa kojima bi se mogli ogrnuti, ni cipela koje bi mogli obuti, ni dobroga voća, ni toplih napitaka koji bi im okrijepili želudac. Svega ima u obilju i izobilju, no dok oni lutaju bacajući oko sebe izglednije poglede, trgovac se pita kako bi mogao svoju robu učiniti skupljom, makar i smanjujući joj količinu. Kakve god bile okolnosti, ta se činjenica ne mijenja, za sve se proizvode uvijek traži što je moguće više! A zašto gospoda ekonomisti ne počinju svoje priručnike tako da utvrde te jednostavne statističke činjenice? I zašto ih mi, koji se bunimo, moramo tome učiti? I kako objasniti pojavu da neobrazovani radnici koji razgovaraju nakon dnevnoga rada znaju o tome mnogo više od najučenijih profesora i učenika Škole moralnih i političkih znanosti? Treba li zaključiti da u ovih posljednjih ljubav prema znanju nije baš apsolutno iskrena?

Suvremena ekonomska evolucija potpuno opravdava naš zahtjev za kruhom, treba samo utvrditi opravdava li i naš drugi cilj, zahtjev za slobodom. "Čovjek ne živi samo od kruha", kaže stara uzrečica koja će uvijek ostati istinita, osim ako se ljudski život ne svede na puko vegetiranje; no koja je to hranjiva tvar nužna ljudima osim materijalne hrane? Naravno, crkva nam propovijeda da je to "Božja riječ", država pak tvrdi da je to "pokoravanje zakonima". No, prava hrana od koje se razvijaju ljudska duša i moralni osjećaj plod je "spoznaje dobra i zla", što nam ga židovski mitovi i sva ona vjerovanja koja su iz njih proizašla zabranjuju kao pogubnu namirnicu, kao moralni otrov koji sve kvari, pa truje čak i potomstvo onoga koji ga je kušao, "sve do trećega koljena"! Učiti, eto što je zločin po mišljenju crkve, zločin po mišljenju države, što god sebi zamišljali svećenici i državni činovnici koji su unatoč sebi samima upili klice hereze. Učiti, baš to je, međutim, vrhunska vrijednost za slobodnoga pojedinca koji se otima svakom božanskom, kao i ljudskom autoritetu: takav čovjek tjera od sebe i one koji su, u ime nekog "uzvišenoga uma" prisvojili pravo da misle i govore za druge, kao i one koji voljom države nameću zakone, taj lažni izvanjski moral, kodificiran i konačan. Tako svatko tko se želi razvijati u moralno biće mora učiniti upravo suprotno onome što preporučuju crkva i država: treba razmišljati, govoriti, djelovati slobodno. To su neizbježni uvjeti svakog napretka.

"Razmišljati, govoriti, djelovati slobodno" u svemu! Ideal budućega društva, koji je u suprotnosti s održavanjem postojećega stanja, upravo se tako najjasnije ocrtava. Misliti slobodno! I time se evolucionist, koji se pretvorio u revolucionara, odmah odvaja od svake dogmatske crkve, svakog statutarnoga tijela, svakog političkoga grupiranja s čvrstim odredbama, svakog udruženja, javnoga ili tajnoga, u kojemu članstvo počinje prihvaćanjem neosporivih parola, pod prijetnjom kazne za izdaju. Više nema vjerskih zajednica koje stavljaju knjige na indeks! Ni kraljevi ni prinčevi ne mogu više tražiti da im itko polaže prisegu vjernosti, niti vojni zapovjednici zahtijevati vjernost zastavi; nikakav ministar za javnu naobrazbu ne može diktirati upute kojima se čak određuje koje ulomke pojedinih knjiga učitelji moraju objašnjavati; nema više upravnih odbora koji zahtijevaju cenzuriranje ljudi i stvari na ulazu u "narodne domove". Nikakav sudac više ne može prisiliti nekog svjedoka da položi smiješnu i pogrešnu zakletvu koja ga nužno tjera u krivoklet-

stvo već samom činjenicom što je lažna. Više nema šefova, kakva god bila njihova priroda – ni državnih službenika, ni nastavnika, ni članova klerikalnih ili socijalističkih odbora, ni gazda ni očeva obitelji – koji se nameću kao autoritet i kojima drugi duguju poslušnost.

A sloboda riječi? I sloboda djelovanja? Nije li i jedno i drugo izravna i logična posljedica slobode misli? Riječ nije drugo nego misao koja se čuje, djelovanje nije drugo do misao koja se vidi. Naš ideal dakle zahtijeva za svakog čovjeka potpunu i apsolutnu slobodu da izražava svoje misli o svemu, o znanosti, politici, moralu, bez ikakvih zadržki osim onih što mu ih nameće poštovanje prema drugome; zahtijeva također i pravo za svakoga da djeluje prema svojoj volji, da “čini što želi”, prirodno udružujući svoju volju s voljom drugih ljudi u svim kolektivnim pothvatima; njegova osobna sloboda ne biva takvim udruživanjem ograničena nego se, baš naprotiv, zahvaljujući snazi zajedničke volje, povećava.

I bez riječi je jasno da ta apsolutna sloboda misli, riječi i djelovanja nije spojiva s održavanjem institucija koje ograničavaju slobodnu misao, koje se trude prikovati riječ konačnim, neopozivim prisegama, i čak pokušavaju prisiliti radnika da stoji prekriženih ruku i umre od gladi pred zabranama kakva posjednika. Konzervativci se uopće nisu prevarili kad su revolucionare općenito obilježili kao “neprijatelje religije, obitelji i vlasništva”. Da, anarhisti žele ukloniti autoritet dogme i udio natprirodnoga u našem životu te su u tom smislu, bez obzira na to kolikim se žarom borili za svoj ideal bratstva i solidarnosti, neprijatelji religije. Da, oni žele ukinuti bračnu trgovinu, žele slobodne zajednice koje se zasnivaju samo na međusobnoj naklonosti, poštovanju prema sebi i prema drugome, te su stoga, koliko god nježni i odani bili prema onima čiji su životi povezani s njihovima, ipak neprijatelji obitelji. Da, oni žele ukinuti lihvarsko kupovanje zemlje i njezinih plodova, da bi ih vratili svima, te ih jamstvo da bi svi uživali u plodovima tla, čini neprijateljima vlasništva. Naravno, mi volimo mir: naš cilj je sklad među svim ljudima, pa ipak rat bjesni oko nas; i čini se da će još zadugo pred nama biti bolna perspektiva, jer je, u silnoj složenosti ljudskog života, i sam hod prema miru popraćen borbom. “Moje kraljevstvo nije od ovoga svijeta,” govorio je Čovječji Sin; no i on je ipak “donosio mač”, predviđajući “razdor između sina i oca, majke i kćeri”. Svaki cilj, pa i najgori, ima svoje branitelje koje treba smatrati poštenima, a naklonost i ugled što ih takvi ljudi zaslužuju ne smiju omesti revolucionare da se svom snagom svoje volje bore protiv njih.

6. Nelogične nade. Neizbježna nesavitljivost kapitala. Moralno kvarenje svih koji dođu na vlast, monarhista, republikanaca i socijalista. Opće pravo glasa i nužne prilagodbe izbornih kandidata. “Prvi svibnja”. Razdvajanje u strankama.

Dobre se duše nadaju da će se sve samo od sebe srediti, te da ćemo jednoga dana, u nekoj mirnoj revoluciji vidjeti kako se branitelji povlastica svojevoljno povlače pred pritiskom odozdo.

Naravno, i mi vjerujemo da će oni jednoga dana popustiti, no osjećaj koji će ih tada voditi sigurno neće biti spontan: strah pred budućnošću, a osobito pogled na “svršene čine” koji se više ne mogu izmijeniti, nametnut će im promjenu volje; svakako će postati drugačiji, ali tek kad im bude posve nemoguće nastaviti s dotadašnjim pogrešnim postupcima. Ta su vremena još daleko. U samoj je prirodi svijeta da svaki organizam funkcionira u smjeru svojega normalnog kretanja: može se zaustaviti, može se razbiti, ali ne može djelovati unatrag. Tako se svaka vlast pokušava hraniti na račun što većega broja podanika; svaka monarhija nužno se trudi biti univerzalna monarhija. Na jednog Karla V koji, povukavši se u samostan, iz daleka sudjeluje u tragikomediji naroda, koliko ima drugačijih vladara čija se žeđ za zapovijedanjem nikad neće utažiti i koji su, osim po slavi i talentu, srodniji Aleksandru, Cezaru ili Atili? Isto tako su novčari koji, umorni od zarađivanja, daju sav svoj imetak za neku plemenitu svrhu, reazmjerno rijetka pojava; čak i oni koji imaju mudrosti ograničiti svoje želje ne mogu se zaustaviti u toj iluziji. Sredina u kojoj se nalaze nastavlja raditi umjesto njih, kapitali se ne prestaju obrtati s prihodom i višestrukim kamatama. Čim čovjek raspolaze bilo kakvim autoritetom, svećeničkim, vojnim, administrativnim ili financijskim, njegova je prirodna sklonost da se njime služi, i to nekontrolirano; nema tamničara koji ne okreće ključ u bravi s pobjedničkim osjećajem vlastite svemoći, poljara koji ne nadgleda vlasništvo svojih gospodara s mržnjom prema kradljivcima ljetine, ni ovrhovoditelja koji ne osjeća neograničen prezir prema jadniku kojemu piše sudski poziv.

Pa ako su čak i izdvojeni pojedinci zaljubljeni u “kraljevsku ulogu” koja im je neoprezno dodijeljena, koliko su jači takvi osjećaji kad se radi o kolektivnim tijelima koja imaju tradiciju nasljedne vlasti i zajednička pitanja časti! Zamislivo je da neki pojedinac, pod nekim osobitim utjecajem, postane razuman i dobar te da se, potaknut iznenadnim milosrđem, odrekne svoje moći ili svojega bogatstva, sretan što na taj način opet pronalazi svoj mir i što ga oni koje je nekoć ne znajući ili nesvjesno tlačio primaju kao svojega brata; no kako očekivati išta slično od cijele jedne kaste ljudi koji su međusobno povezani lancem interesa, obmanama i profesionalnim ugovorima, prijateljstvima i suučesništvom, pa čak i zločinima? I dok kliješta hijerarhije i mamak promaknuća održavaju upravno tijelo u stanju kompaktne mase, kako je moguće nadati se da će se to uprav-

no tijelo odjednom popraviti, kakva bi zraka milosti mogla humanizirati tu neprijateljsku kastu – vojsku, sudstvo, svećenstvo? Je li logički zamislivo da bi takva grupa ljudi mogla imati ikakav pristup kolektivnoj vrlini i bila voljna uzmaknuti pred ikakvim drugim razlogom osim pred strahom? To je pravi stroj, istina, živ, i tvore ga ljudski kotačići; no on radi sam od sebe, kao da ga pokreće neka slijepa sila i samo ga nesvladiva kolektivna moć neke revolucije može zaustaviti.

No, ako zamislimo da su se svi “dobri bogataši” našli na svojem “putu prema Damasku”, da ih je iznenada obasjala neka sjajna svjetlost, te da su se osjetili preobraćenima, obnovljenim kao udarom groma; i ako zamislimo – a to nam se doista čini nemogućim – da su odjednom postali svjesni svojega bivšeg egoizma, te da u žurbi da se čim prije odreknu bogatstva u korist onih koje su oštetili predaju sve što imaju i otvorenih ruku izađu pred sirotinju govoreći: “Uzmite!”, kad bi, dakle, sve to učinili, pravda još ne bi bila zadovoljena; jer oni bi zadržali bi lijepu ulogu koja im ne pripada i povijest bi ih prikazivala na lažan način. Tako su laskavci, koji su se trudili hvaliti očeve da bi se poslužili sinovima, rječito u visine uzdizali noć 4. kolovoza,¹ kao da trenutak u kojemu se plemići odriču svojih naslova i povlastica, što ih je narod već ukinuo, otjelovljuje sve ideale Francuske revolucije. Ako se takvo fiktivno odricanje, provedeno pod pritiskom svršenoga čina, okružuje takvim sjajnim svetačkim vijencem, što bi se tek govorilo o izrabljivačima koji se stvarno i sponatno odriču bogatstva stečenoga na loš način? Trebali bismo se bojati da će ih divljenje i zahvalnost javnost vratiti na s nepravom stečena mjesta. Ne, pravda može biti zadovoljena, a odnosi će poprimiti prirodnu ravnotežu samo ako se potlačeni uzdignu vlastitom snagom, ako orobljeni sami uzmu svoja dobra, a robovi iznova osvoje slobodu. Stvarno je mogu imati samo ako je steknu u pravoj borbi.

Svi poznajemo skorojevića koji se obogatio. Takav je čovjek gotovo uvijek nadut od oholosti zbog svojega bogatstva i prezira prema siromašnima. “Kad se penje na konja,” kaže turkmenska izreka, “sin više ne prepoznaje vlastitog oca!” “Kad se vozi u kolima,” dodaje indijska poslovice, “prijatelj prestaje imati prijatelje.” No cijela klasa novih bogataša posve je drugačije opasna od takva pojedinca: ona više ne dopušta svojim pripadnicima da djeluju izvan područja određenoga zajedničkim nagonima i težnjama; sve ih povlači na isti poguban put. Okrutni je trgovac, koji bi “i jaje ostrigao”, zacijelo opasan; no što reći o cijeloj modernoj izrabljivačkoj družini, cijelom kapitalističkom društvu koje se zasniva na dionicama, obveznicama, zajmovima? Kako je moguće unijeti moral među sve te papire i novčanice? Kako tu izazvati onaj duh solidarnosti prema ljudima koji priprema put promjenama društvenoga stanja? Neka banka sastavljena od čistih filantropa također bi ubirala svoje provizije, kamate i jamčevine: ni ona ne poznaje suze koje su tekle po toliko teško skupljenim kamatama i sjajnim kovanicama koje će propasti u sefove s kompliciranim šiframa i stotrukim bravama. Uvijek nam govore da treba čekati da vrijeme učini svoje, da će ono ublažiti navike i konačno pomiriti ljude; no na koji se način može ublažiti taj sef, kako će se zaustaviti funkcioniranje tih silnih ljudožderskih čeljusti koje bez prestanka drobe ljudske naraštaje?

Doista, ako kapital, podržavan cijelim savezom privilegiranih, trajno zadrži svoju snagu, svi ćemo biti robovi njegovih strojeva, obična hrskavica koja spaja željezne zube s mjedenim ili čeličnim osovinama; ako se uštedama koje se skupljaju u bankarskim sefovima pribroje neprestano novi prinosi kojima upravljaju bankarski partneri odgovorni samo pred svojim blagajničkim knjigama, uzalud ćete se pozivati na milosrđe, nitko neće čuti vaše jadikovke. Tigar se može odvratiti

¹ 4.8.1789. na sjednici Skupštine staleža pripadnici aristokracije i svećenstva odrekli su se raznih feudalnih prava, ali ne i posjeda, prev.

od svoje žrtve, no bankarske knjige izriču svoje presude bez priziva; ljudi, i cijeli narodi bivaju zdrobljeni pod tim teškim arhivima čije tihe stranice brojevima govore o nemilosrdnom djelu. Ako kapital mora nadvladati sve ostalo, bilo bi vrijeme da počnemo plakati za svojim zlatnim dobom; mogli bismo pogledati unatrag i vidjeti, poput svjetla koje se gasi, sve što je na zemlji dobro i drago, ljubav, radost, nadu. Jer čovječanstvo bi prestalo živjeti.

Mi koji smo, za svojega, već dugog života vidjeli kako se smjenjuju političke revolucije, možemo svjedočiti o tom neprestanom pogoršavanju koje je svojstveno svim institucijama što se zasnivaju na primjeni moći. Bilo je vrijeme kad nas je riječ "republika" ispunjala zanosom: činilo nam se da se ta riječ sastoji od magičnih slogova i da će svijet biti kao nov onoga dana kad je napokon bude moguće glasno izgovoriti na javnim mjestima. A koji su to ljudi zajedno s nama gorjeli mističnom ljubavlju prema budućoj republikanskoj eri i u toj vanjskoj promjeni vidjeli začetak svakog političkog i društvenog napretka? Oni isti koji sad imaju položaje i sinekure, oni koji hine ljubaznost prema ubojicama Armenaca i barunima financija. I naravno, ja ne tvrdim da su u tim davno prošlim vremenima svi ti skorojevići bili tek gomila čistih licemjera. Bilo ih je, nema dvojbe, mnogo koji su njušili vjetar i prema njemu okretali svoja jedra; no draže mi je vjerovati da je većina bila iskrena. Dijelili su fanatičnu vjeru u "republiku" i klicali trojstvu: sloboda, jednakost, bratstvo; i sasvim su naivno u danima nakon pobjede prihvaćali službe koje su se dijelile, s čvrstom nadom da njihova odanost općoj stvari nikad neće oslabiti! A nekoliko mjeseci kasnije, kad su ti isti republikanci bili na vlasti, drugi su se republikanci, gologlavi, mučno vukli ulicama Versaillesa između nekoliko redova pješaka i konjanika. Gomila ih je vrijeđala, pljuvala im u lice, a u tom iskreveljenom mnoštvu obuzetom mržnjom zarobljenici su mogli prepoznati svoje stare drugove u borbi, sjećanjima i nadama!

Koliki put smo prešli od onoga dana kad su se jučerašnji pobunjenici pretvorili u sutrašnje konzervativce! Republika se, kao oblik vlasti, učvrstila; i, kako je postajala stabilnija, u jednakoj je mjeri postajala i sluškinja za sve. Kao da se radi o kretanju satnoga mehanizma, jednakom pravilnošću kao što sjena putuje zidom, svi su ti vatreni mladi ljudi, koji su pred gradskim žandarima izvodili junačke geste, postali oprezni i plahi u svojim zahtjevima za reformama, zatim zadovoljni, i napokon izjelice i korisnici povlastica. Čarobnica Kirka, drugim riječima ljubav prema bogatstvu i moći, pretvorila ih je u svinje! A posao im je postao učvstiti one iste institucije koje su nekoć napadali: to je ono što rado nazivaju "osiguravanjem pobjeda što ih je osvojila sloboda!" Savršeno se prilagođuju svemu što ih je ranije ispunjavalo bijesom. Isti ljudi koji su grmjeli protiv Crkve i njezina zadiranja u tuđa prava, sad uživaju u Konkordatu i nazivaju biskupe "vaša svjetlosti". Rječito su govorili o univerzalnom bratstvu, a danas ih vrijeđa ako im netko ponovi riječi što su ih tad izgovarali. S užasom su ukazivali na porez u krvi, no nedavno su strpali u pukovnije sve, pa i nedozrele mladiće, te se možda spremaju gimnazijalke pretvarati u pukovnijske krčmarice. "Vrijeđati vojsku" – a to znači ne skrivati sramotne postupke nekontrolirane autoritarnosti i pasivne pokornosti – za njih je jedan od najvećih zločina. Ne iskazivati poštovanje gnusnoj ćudorednoj policiji, poniznom redarstveniku, odurnom "provokatoru" i svoj onoj služinčadi pravnika u sjedećem ili uspravnom stavu, za njih znači vrijeđati pravdu i moral. Nema nijedne zastarjele institucije koju ne pokušavaju učvrstiti; zahvaljujući njima Akademija, nekoć toliko prezrena, opet postaje popularna; šepire se pod kupolom Instituta kad netko od njihovih, pretvorivši se u denuncijanta, zelenim palmama okiti svoje odijelo francuskog kroja. Križ legije časti izazivao je njihov smijeh; no sami su izmislili nove križeve, žute, zelene, plave, raznobojne. Ono što se naziva Republikom širom je otvorilo vrata svojega tora svima onima čijega su se i samoga imena njezini zagovornici ranije užasavali: i zašto ne bi sad ušli kroz ta vrata svi ti

nosioći božanskoga prava, pjevaći Syllabusa? Nisu li kod kuće među svim tim skorojevićima koji ih dočekuju skidajući šešire?

No cilj nam ovdje nije kritizirati one koji su polaganim kvarenjem ili naglim skokom zamijenili kult svete Republike obožavanjem moći i zloupotreba posvećenih vremenom. Put što su ga prošli upravo je onaj što su ga morali proći. Prihvaćali su ideju da društvo mora biti ustrojeno kao država koja ima svojega šefa i svoje zakonodavce; osjećali su "plemenitu" želju da služe svojoj domovini i "posvete se" njezinoj slavi i blagostanju. Prihvatili su načelo, a posljedice su došle same: to načelo mrtvački je pokrov što je novorođenoj djeci poslužio umjesto pelena. Republika i republikanci postali su žalosna pojava koju danas vidimo; i zašto bismo se zbog toga ljutili? Prirodni je zakon da stablo donosi svoje plodove; i da svaka vlast kao cvijet i plod donosi hireve, tiraniju, lihvarstvo, opaćine, ubojstva i nesreću.

Čim je utemeljena neka institucija, makar i zato da bi se suprotstavila očitim zloupotrebama, samim svojim postojanjem ona stvara nove; mora se prilagoditi lošoj okolini, patološki funkcionirati. Osnivači su slijedili plemenite ideale, zaposlenici koje su imenovali međutim moraju u prvom redu voditi računa o svojim primanjima i trajanju radnoga mjesta. Oni možda i žele da se prvobitni ciljevi ostvare, ali tek u dalekoj budućnosti; na kraju to više uopće ne žele i blijede od straha ako im netko najavi skoriju pobjedu. Za njih se više uopće ne radi o samome poslu, nego o častima koje taj posao daruje, prihodima koje donosi, lijenosti koju im omogućuje. Tako je imenovan odbor inženjera koji su trebali saslušati žalbe vlasnika zemljišta koji su zbog gradnje nekog vodovoda morali ostati bez dijela svojega vlasništva. Čini se da bi bilo vrlo jednostavno razmotriti te žalbe i odgovoriti jednako na sve; no onima koji su bili za to zaduženi činilo se korisnijim odgoditi rješavanje tih žalbi na nekoliko godina i upotrijebiti postojeća sredstva da izmjere cijelo to područje, što su već izveli i to dobro. Skupim papirima uvijek je dobro dodati još skupih papira.

Uzaludno je očekivati da bi Anarhija, koja je ljudski ideal, mogla proizići iz Republike koja je oblik vlasti. Njihove dvije evolucije idu u suprotnim smjerovima i promjena se može ostvariti samo naglim lomom, a to znači revolucijom. Republikanci proglasima pokušavaju stvarati sreću naroda, a održavaju se na vlasti uz pomoć policije! I kako vlast nije ništa drugo do korištenje silom, njihova će prva briga biti da silu prisvoje i da učvrste sve institucije koje im olakšavaju vladati društvom. Možda će imati smjelosti da ih obnove uz pomoć znanosti, ne bi li im dali nešto nove energije. Tako se u vojsci koriste novim strojevima, puščanim prahom koji se ne dimi, topovima koji se okreću, lafetima s oprugama, a svi ti izumi služe samo za to da bi se brže ubijalo. Tako je i u policiji izmišljena antropometrija, sredstvo kojim se cijelu Francusku može prevoriti u veliki zatvor. Počinje se mjerenjem stvarnih ili navodnih kriminalaca, zatim se mjeri sumnjive, a ubrzo će svi biti podvrgnuti sramotnom fotografiranju. "Policija i znanost našle su se u zagrljaju," rekao bi autor psalama.

I tako nam ništa, baš ništa dobroga ne može doći od Republike i onih republikanaca koji su "uspjeli", što znači došli na vlast. Nadati se dobru od njih povijesna je zabluda, kretanje u pogrešnom smjeru. Klasa koja vlada i koja posjeduje, neizbježno je neprijatelj svakome napretku. Pokretač moderne misli, intelektualne i moralne evolucije, onaj je sloj društva koji trpi, radi i koji je potlačen. Upravo njegovi pripadnici razrađuju ideje, ostvaruju ih, te iz potresa u potres stalno iznova pokreću društvena kola koja konzervativci neprestano pokušavaju zakočiti na putu, sputati na cesti ili zavesti u glib s desne ili lijeve strane utrte staze.

No, jesu li socijalisti, pitat će netko, ti prijatelji evolucionista i revolucionara, jednako izloženi opasnosti da izdaju vlastite ciljeve, i hoćemo li i njih jednoga dana vidjeti kako izvode isti pokret

normalne regresije, kad oni među njima koji žele “osvojiti moć u društvu” u tome doista i uspiju? Da, i socijalisti će sigurno, kad postanu gospodari, nastaviti, i nastavljaju, djelovati na isti način kao njihovi prethodnici republikanci: povijesni zakoni neće se izmijeniti u njihovu korist. Kad se jednom domognu moći, pa čak i prije toga, neće propustiti da se tom moći posluže, makar vjerujući ili pretvarajući se da je, uklanjanjem svih zapreka i uništavanjem svih neprijateljskih elemenata, žele učiniti nepotrebnom. Svijet je pun naivnih častohlepnih ljudi koji žive u varavoj nadi da će preobraziti društvo čudesnom vještinom zapovijedanja; kasnije, kad su promaknuti među šefove ili barem uključeni u veliki mehanizam visokih javnih položaja, shvaćaju da njihova osobna volja nema nikakva utjecaja na jedinu stvarnu moć, na unutarnja kretanja ljudskih nazora, te da su njihovi napori u opasnosti da potonu u ravnodušnosti i zloj volji koje ih okružuju. Što im dakle drugo preostaje, nego da kruže oko vlasti, slijede rutinu upravnih tijela, stječu bogatstvo za svoju obitelj i dijele položaje prijateljima?

Nema dvojbe, govore nam vatreni autoritarni socijalisti, nema dvojbe da zamke moći i služena autoritetom mogu skrivati vrlo velike opasnosti za ljude koje pokreću tek jednostavne dobre namjere; no te se opasnosti ne treba bojati kad su u pitanju oni koji su odredili svoj plan djelovanja programom, a taj su program u svim pojedinostima razmotrili s istomišljenicima koji će ih pak znati pozvati na red u slučaju nemara ili izdaje. Programi su pristojno razrađeni, potpisani i supotpisani; objavljuje ih se na tisućama isprava; izvješeni su na vratima dvorana i svaki ih pristupnik zna napamet. To su dovoljna jamstva, čini se? Pa ipak, smisao tih riječi mijenja se iz godine u godinu već prema događajima i očekivanjima; svatko ih tumači u skladu sa svojim interesima; i kad napokon cijela jedna stranka počne gledati na stvari drugačije nego na početku i najjasnije objave poprimaju simbolično značenje, te se na kraju pretvaraju u obične povijesne dokumente ili pak slogove čiji smisao više nitko niti ne pokušava razumjeti.

Zapravo, oni kojima je cilj osvojiti moć u društvu moraju, očito, rabiti sredstva za koja vjeruju da će ih najsigurnije dovesti cilju. U republikama s općim pravom glasa udvarat će se što većem broju, gomili; rado će se povezati s trgovcima vinom i truditi se da steknu popularnost u krčmama. Prihvatit će glasače odakle god dolazili; bezbrižno žrtvujući sadržaj formi, dopustit će da im se pridruže i neprijatelji, unijeti otrov u zdrav organizam. U zemljama s monarhijskim uređenjem, brojni će socijalisti izjavljivati kako su ravnodušni prema obliku vlasti, te će čak tražiti od kraljevih ministara da im pomognu ostvariti planove društvene preobrazbe, kao da je logički moguće pomiriti vlast jednog čovjeka s uzajamnim bratskim pomaganjem među ljudima. No nestrpljiva želja za djelovanjem onemogućuje im da vide prepreke, a njihova vjera rado zamišlja da može preseliti planine. Lassalle sanja da će mu Bismarck biti saveznik u stvaranju novoga svijeta; drugi se okreću prema papi i traže od njega da se stavi na čelo lige poniznih; i kad umišljeni njemački car za svoj stol pozove nekolicinu filantropa i sociologa, neki će reći da nam je napokon svanuo veliki dan.

I ako sjaj političke moći, posvećene božanskim pravom ili pravom sile, još opčarava neke socijaliste, na njih jednako tako djeluju, i s još više razloga, sve ostale moći čije je porijeklo zamagljeno općim ili djelomičnim pravom glasa. Da bi pridobio glasove, to jest stekao naklonost građana, što u prvi mah djeluje kao vrlo opravdan cilj, socijalistički će kandidat drage volje laskati ukusima, sklonostima, pa čak i predrasudama svojih birača; rado će zaboraviti neslaganja, svađe i stare mržnje, na određeno vrijeme postat će prijatelj ili barem saveznik onih s kojima je nekoć razmjenjivao uvrede. U klerikalcu će se truditi prepoznati kršćanskoga socijalista, u liberalnom buržuju tražit će reformatora; u domoljubu će gledati hrabroga branitelja građanskoga dostojanstva. U nekim trenucima takav se čovjek čuva da ne povrijedi čak ni “posjednika” ili “gazdu”; pa

ide i dotle da takvima svoje zahtjeve prikazuje kao jamstva mira: tako se “Prvi svibnja”, koji bi trebao biti obilježen žestokom borbom protiv Njegova Veličanstva Kapitala, pretvara u blagdan s girlandama i plesom. U svim tim pristojnostima što ih upućuju glasačima, kandidati malo po malo zaboravljaju ponosan jezik istine, nepomirljiv stav borca: nakon izvanjskih promjena i sam duh se počinje mijenjati, posebice u onih koji ostvare cilj svojih napora i sjednu napokon na baršunaste klupe ispred govornice s pozlaćenim resama. Tada treba znati razmjenjivati osmijehe, stisak ruku i usluge.

Ljudska narav tako zapovijeda, i bilo bi apsurdno kad bismo mi zamjerali socijalističkim vođama koji se, uhvaćeni u zupčanicima izborne utrke, postupno pretvaraju u buržuje širokih pogleda: stavili su sami sebe u određene uvjete koji sad pak njih određuju; posljedice su pogubne i povjesničar se mora ograničiti na to da ih utvrdi, da na njih kao opasnost upozori sve revolucionare koji se nepromišljeno bacaju u politički vrtlog. Uostalom, ne treba davati pretjeranu važnost rezultatima toga razvoja socijalističkih političara, jer se mnoštvo boraca uvijek sastoji od dviju struja čiji se interesi sve više razdvajaju. Jedni napuštaju prvobitne ciljeve, drugi im ostaju vjerni: to je dovoljno da dovede do novoga odabira pojedinaca koji se grupiraju u skladu s vlastitim stvarnim sklonostima. Tako smo nekoć vidjeli kako se republikanska stranka razdvojila da bi se, s jedne strane, okupila gomila “oportunistička”, a s druge razne socijalističke skupine. Socijalisti će se pak podijeliti na pristaše vlade i njezine protivnike, prvi će ublažiti svoj program i učiniti ga prihvatljivim konzervativcima; drugi će zadržati duh čiste evolucije i iskrene revolucije. Kad prožive svoje trenutke obeshrabrenosti, pa čak i skepticizma, oni će pustiti “da mrtvi pokopaju mrtve” te će se vratiti da bi zauzeli mjesto među živima. No neka dobro znaju da u svakoj “stranci” postoji duh zajedništva, pa prema tome i solidarnost u zlu, kao i solidarnost u dobru: svaki član bilo koje stranke postaje solidaran s pogreškama, lažima i časohlepljem svih svojih drugova i učitelja. Slobodan čovjek, koji posve slobodnom voljom pridružuje svoju snagu snazi drugih ljudi koji djeluju vlastitom voljom, jedini ima pravo osuđivati pogreške i nedjela takozvanih drugova. Jer je takav čovjek odgovoran samo za svoje postupke.

7. Sukobljene sile. Izvanredno oruđe represije. Savezništvo gospodara i sluga. Nedostatak logike u funkcioniranju modernih država. “Vrhovno pravo” kraljeva i “pravo najjačega”.

U svim nam je pojedinostima poznato kako funkcionira civilizirano društvo; ciljevi revolucionarnih socijalista također su nam dobro poznati. Već smo utvrdili i da su takozvane reforme “liberala” unaprijed osuđene da ostanu nedjelotvorne, te da u sukobu ideja – a to je jedino što nas smije zanimati, jer sam život o tom sukobu ovisi – svako napuštanje vlastitih načela nužno vodi u poraz. Preostaje nam još da pokažemo relativnu važnost svih sila koje se sukobljavaju u tom, toliko složenom društvu; sad bismo trebali, ako mogu tako reći, popisati vojske koje sudjeluju u borbi, i opisati njihov strateški položaj, s hladnom nepristranošću vojnih atašea koji pokušavaju matematički izračunati izgleda jedne i druge strane. No veliki sukob ideja, čiji nas ishod zaokuplja na toliko žestok način, neće se odvijati u skladu s istim zakonima kao neka od naših urednih bitaka, s generalima, kapetanima i vojnicima, s početnom zapovijedi “Pali!” i konačnim očajničkim povikom “Spašavaj se tko može!”. Ovdje se radi o trajnoj, neprestanoj borbi koju su u guštari počeli primitivni ljudi, prije više milijuna godina i koja je dosad požnjela samo djelomične uspjehe: pa ipak, jednom će doći i do konačnoga rješenja, bilo međusobnim uništenjem svih vitalnih energija i povratkom čovječanstva u prvobitni kaos, ili usuglašavanjem svih snaga – željenim i svjesnim preobražajem čovjeka u neko naprednije biće.

Suvremena sociologija jasno je osvijetlila postojanje dvaju sukobljenih društava: ona se mijesaju, a tu i tamo ih na različite načine povezuju oni koji žele ne želeći i napreduju da bi uzmaknuli. No ako pogledamo stvari odozgo, ne osvrćući se na nesigurne i ravnodušne koje pokreće tek sudbina, jasno je da se današnji svijet dijeli na dva tabora: onih čije djelovanje održava nejednakost i siromaštvo, to jest pokornost i bijedu za druge, a uživanje u blagostanju i moć za njih same; i onih koji traže blagostanje i slobodnu inicijativu za sve.

U prvi mah se čini da su snage raspoređene u ta dva tabora prilično nejednake: konzervativci su, govorimo samima sebi, neusporedivo moćniji. Branitelji trenutnoga društvenog poretka imaju bezgraničnu imovinu, prihode koji se računaju u milijunima i milijardama, svu moć države s njezinim redovima činovnika, policajaca, vojnika, sudaca, i arsenalom kratim zakonima i ukazima, crkvenim dogmama koje se smatraju nepogrešivima, inercijom navika stvorenih naslijeđenim nagonima, te grubom rutinom koja gotovo uvijek povezuje ponizne gubitnike s oholim pobjednicima. A što mogu anarhisti, graditelji novoga društva suprotstaviti svim tim organiziranim silama? Ništa, čini se. Bez novca, bez vojske, doista bi morali propasti kad ne bi predstavljali evoluciju ideja i običaja. Oni nisu ništa, ali kretanje ljudskih težnji djeluje njihovu korist. Prošlost ih teško pritišće, no logika događaja daje im pravo i gura ih naprijed unatoč zakonima i žbirimama.

Napori usmjereni da zaustave revoluciju mogu uspjeti samo naizgled i privremeno. Reakcionari sami sebi glasno čestitaju na takvim pobjedama; no njihova je radost varava jer se kretanje, makar bilo zagušeno u jednoj točki, nastavlja odmah u drugoj. Nakon rušenja pariške Komune, vladajući i dvorjanički krugovi Europe mogli su povjerovati da je socijalizam, revolucionarni element u društvu, mrtav i zauvijek pokopan. Francuska je vojska, pred očima njemačkih pobjednika, zamišljala da se iskupluje ubijajući, mitraljirajući građane Pariza, uvijek nezadovoljne i navikle na dizanje revolucija. Konzervativci su se mogli hvaliti, svojim političkim žargonom, da su "pustili krv vucibatinama". Gospodin Thiers, savršen primjer novostvorenoga buržuja, povjerovao je da mu je uspjelo u Parizu iskorijeniti socijalizam, stjerati ga u grobove na groblju Pere-Lachaise. Oni za koje se nadao da su posljednji zloćudni primjerci nekadašnjih socijalista bili su u Novoj Kaledoniji, na drugoj strani svijeta, zatvoreni kako se pristoji. Nakon gospodina Thiersa, njegovi su se dobri europski prijatelji požurili ponoviti njegove riječi, pa se sa svih strana čula ista pobjednička pjesma. Što se tiče njemačkih socijalista, nemamo li gospodara nad gospodarima da ih nadgleda, onoga na čiji jedan pokret obrvom drhti cijela Europa? A nihilisti u Rusiji? Tko su ti jadnici? Neobična čudovišta, divljaci potekli od Huna i Baškiraca, u kojima ljudi iz uljudenoga svijeta mogu vidjeti samo primjerke iz prirodoslovne povijesti.

Na nesreću, lako je razumjeti zašto je vladala zloslutna tišina dok se "zavodio red" u Varšavi i drugdje. Dan nakon pokolja, malobrojni su oni koji se usuđuju stati pred puščana zrna. Kad se jedna riječ, jedan pokret kažnjava zatvorom, vrlo su rijetki ljudi koji imaju hrabrosti izložiti se opasnosti. Nema mnogo onih koji mirno prihvaćaju ulogu žrtve zbog cilja čije je ostvarenje još daleko ili je čak neizvjesno: nema svatko hrabrost ruskih nihilista koji proizvode novine u samoj jazbini svojih neprijatelja i vješaju ih na zidove između dvojice stražara. Treba biti posebno predan da bi se zamjeralo onima koji se ne usuđuju izjasniti kao anarhisti ako njihov posao, a to znači i egzistencija njihovih obitelji, ovisi o njihovoj šutnji. No premda svi potlačeni nemaju herojski temperament, nisu zbog toga manje osjetljivi na patnju, ne žele manje pobjeći od te patnje; a tako duhovno stanje svih onih koji pate poput njih i prepoznaju uzrok toj patnji na kraju stvara revolucionarnu silu. U nekom gradu, u kojemu ne postoji nijedna grupa anarhista koji se izjašnjavaju kao takvi, svi su radnici, više ili manje svjesno, već anarhisti. Instinktivno plješču onome tko im govori o takvome društvu u kojemu više neće biti gospodara i u kojemu će proizvoditi rada biti u rukama proizvođača. U tome je nagonu sjeme buduće revolucije, jer se on iz dana u dan izoštrava i pretvara u spoznaju. Ono što je jučer tek nejasno osjećao, radnik danas zna, a svako novo iskustvo tome ga bolje uči. Ne počinju li i seljaci, koji se ne mogu prehraniti proizvodom sa svojega komadića zemlje, kao i oni, još mnogobrojniji, koji nemaju u svojem vlasništvu ni grudicu ilovače, shvaćati da bi zemlja trebala pripadati onome tko je obrađuje? To su oduvijek nagoni osjećali; sada to znaju i uskoro će govoriti jasnim jezikom onih koji zahtijevaju.

Radost zbog prividnog nestanka socijalizma nije dakle dugo trajala. Krvnike su mučili neugodni snovi, činilo im se da žrtve nisu do kraja mrtve. I postoji li danas ijedan slijepac koji je kadar sumnjati u njihovo uskrsnuće? Nisu li svi oni lakaji s perima koji su ponavljali za Gambettom: "Socijalno pitanje ne postoji!", isti oni koji će u letu prigrabiti riječi cara Wilhelma, da bi zajedno s njim vikali: "Socijalno pitanje nas osvaja! Socijalno pitanje nas opsjeda!", te da bi zahtijevali za sve "uzročnike nereda" posebne zakonske propise i nemilosrdnu represiju. No, misao koja vri ne može se ugušiti, koliko god strogi bili zakoni koji se protiv nje uvode. Ako neki Enkelad uspije baciti komad brda u krater, erupcija neće provaliti kroz iznenada zatvoren otvor, nego će se vulkanski brijeg na drugom mjestu rascijepiti te će potok lave jurnuti kroz nov otvor. Tako je nakon

erupcije Francuske revolucije Napoleon vjerovao da je upravo on titan koji će zatvoriti krater revolucija; a klatež laskavaca, neizmijerna gomila neznalica s njim je vjerovala u isto. Međutim, sami vojnici koje je kao svoju svitu vodio Europom pridonijeli su širenju novih ideja i nazora, provodeći svoje djelo destrukcije: koliki su budući ruski “dekabristi” ili “nihilisti” dobili svoju prvu poduku o pobuni od kakva ratnoga zarobljenika spašenog iz leda Berezine. Isto tako, napoleonske su jedinice, privremeno osvojivši Španjolsku, prekinule lance koji su povezivali Novi Svijet sa zemljom Inkvizicije, te oslobodile nepodnošljivoga kolonijalnog režima golema područja s druge strane oceana.

Vanjski se oblik društva morao promijeniti u skladu s unutarnjim potiskom: nijedna činjenica u povijesti nije bolje potvrđena. Iz sjemena niče stablo, i sjeme uvjetuje oblik njegova lišća i cvijeta; krv je ona koja daje život ljudskome biću, a ideje društvu. No, nema nijednoga konzervativca koji se ne žali zbog toga što su se ideje, običaji, i sve ono od čega se sastoji duboki život čovječanstva, od “dobrih starih vremena” toliko promijenili. Društveni oblici također će se, u skladu s tim, sigurno promijeniti. Revolucija se približava upravo zbog unutarnjeg rada ljudskih umova.

Ipak, ne treba se prepustiti slatkome spokoju i čekati povoljne događaje. Ovdje istočnjački fatalizam uopće nije dobrodošao, jer naši se protivnici ne odmaraju; a, osim toga, njih često nose struje regresije. Ima među njima i ljudi punih stvarne energije koji ne uzmiču ni pred čim i imaju onu snagu duha koja je nužna da bi se usmjerio napad, te da ne bi uzmaknuo pred poteškoćama i porazom. “Društvo na umoru!”, govorio je podrugljivo jedan tvorničar izazvan anarhističkom knjigom što ju je napisao naš prijatelj Grave, “Društvo na umoru! Još je dovoljno živo da vas može sve proždrijeti!”. A kad su republikanci i slobodni mislioci govorili o protjerivanju jezuita koji su uvijek podstrekači katoličke crkve, jedan je od tih svećenika uzviknuo: “Doista, naše je stoljeće neobično osjetljivo. Zar ti ljudi misle da se pepeo lomača toliko ohladio da ne ostaje žara ni za jednu baklju? Bezumnici! Nazivajući nas jezuitima, oni vjeruju da nas sramote; no ti jezuiti još imaju za njih cenzuru, lokot i plamen!”

Kad bi svi neprijatelji slobodne misli i osobne inicijative imali tu silovitu logiku, tu energiju odlučnosti, možda bi pobijedili, zahvaljujući svim sredstvima pritiska i prisile što ih posjeduje postojeći poredak; no skupine ljudi, zaokupljene svojom evolucijom neprestanog “postajanja” nisu dosljedne i ne znaju to biti, jer se svi ljudi međusobno razlikuju po interesima i sklonostima, i gdje je onaj koji jednom nogom ne stoji u neprijateljskom taboru? “Čovjek je uvijek nečiji socijalist”, kaže jedna, apsolutno istinita politička izreka. Ne postoji nijedna institucija koja bi bila jasno, otvoreno autoritarna; nijedan gospodar koji bi, slijedeći savjet Josepha de Maistre, uvijek držao ruku na ramenu krvnika. Unatoč proglasima ovoga ili onoga cara njegovim vojnicima, razmetljivim citatima u albumima princeza, oholim izjavama izrečenim pri piću, vlast se više ne usuđuje biti apsolutna ili je apsolutna samo iz hira, prema zatvorenima na primjer, ili nevoljnim zarobljenicima, ili pak prema ljudima bez prijatelja. Svaki suveren ima svoju dvorsku svitu, ne računajući državne ministre, izaslanike i savjetnike, koji su svi svojevrsni vice-kraljevi; također je ograničen i vezan presedanima, obzirima, protokolima, konvencijama, zatečenim situacijama, etiketom, što je sve zajedno znanost s bezbrojnim problemima. I najdrskiji Luj XIV bio je uhvaćen u takvu mrežu koje se nikad nije oslobodio. Sve konvencije u koje se gospodar tako sjajno zatvorio donose mu slutnju groba i stoga umanjuju njegovu snagu za reakciju.

Oni koji su obilježeni da umru ne čekaju da ih se ubije: ubijaju se sami; bilo da ispale sebi metak u glavu ili stegnu konopac oko vrata, bilo da se prepuštaju melankoliji, utučenosti, pesimizmu, svim duševnim bolestima koje proriču skori kraj i ubrzavaju njegov dolazak. Kod mladoga bića iz povlaštenih slojeva pesimizam nije tek način govora ili stav, on je stvarna bolest. Prije nego li

je zaista živjelo, jadno dijete ne nalazi nikakve slasti u životu, bezvoljno se prepušta vremenu, a takav život koji se zlovoljno podnosi sličan je smrti koja djeluje unaprijed. U tom tužnom stanju čovjek je već osuđen na sve bolesti duha, ludilo, senilnost, demenciju ili "dekadenciju". Čuju se žalopojke o smanjenju broja djece u obiteljima; a odakle dolazi ta sve veća sterilnost, željena ili neželjena, ako ne od smanjenja muževne snage i životne radosti? No u svijetu onih koji rade, gdje bi se našlo toliko razloga za žalost, ljudi nemaju vremena prepuštati se mrtvilo pesimizma. Treba živjeti, treba izdržati, napredovati unatoč svemu, obnavljati živu snagu za potrebe dnevnoga rada. Društvo se održava na životu priraštajem iz radničkih obitelji, a u toj se sredini neprestano rađaju ljudi koji nastavljaju djelo svojih prethodnika, te svojom smjelom poduzetnošću sprečavaju da to djelo propadne u rutini. Upravo zahvaljujući stalnoj djelomičnoj regresiji zadovoljnih i sitih slojeva novo društvo koje se tek stvara neće biti zagušeno

Revolucionarna misao nalazi još jedno jamstvo napretka u netoleranciji vlasti unutar koje se sudaraju različiti ostaci iz prošlosti. Službeni žargon naših političkih zajednica, u kojemu se sve miješa bez ikakva reda, toliko je nelogičan i kontradiktoran da u istoj rečenici govori o "javnim slobodama koje ne podliježu zastari" i "svetim pravima snažne Države"; isto tako, zakonito djelovanje administrativnoga stroja dopušta postojanje općinskih načelnika ili predsjednika općina koji djeluju u isti mah kao predstavnici slobodnih građana pred organima vlasti i kao prenositelji zapovijedi zajednicama podanika. Nema ni jedinstva ni zdravoga razuma u golemu kaosu u kojemu se ukrštaju koncepcije, zakoni i običaji stotinjak naroda, nastali kroz deset tisuća godina, nalik oblucima na morskome žalu, koji su se odronili s visokih planina, zatim su ih nosile silne rijeke i kotrljali bezbrojni valovi. S logičke točke gledišta, sadašnja je država slika takve zbrke da i njezini najzagrijaniji zagovarači odustaju opravdavati takvo stanje.

Kako se sadašnja funkcija države u prvom redu sastoji od obrane interesa posjednika, obrane "prava kapitala", ekonomisti bi nužno morali raspolagati s nekoliko uvjerljivih argumenata, nekoliko čarobnih laži koje bi siromašni, koji pak toliko žele vjerovati u javno dobro, mogli prihvatiti kao neosporne. No nažalost, sve one lijepe teorije nekoć namijenjene glupom narodu nemaju više nikakvoga utjecaja: sramotno bi bilo raspravljati o staroj tvrdnji kako su "blagostanje i vlasništvo uvijek nagrada za rad". Tvrdeći da je rad izvor bogatstva, ekonomisti su savršeno svjesni toga da ne govore istinu. Oni, jednako kao i anarhisti, znaju da je bogatstvo proizvod ne osobnoga nego tuđega rada; njima nije nepoznato da se burzovni potezi i špekulacije, u kojima nastaju velika bogatstva, s pravom mogu usporediti s razbojničkim pothvatima; i oni se, naravno, ne usuđuju tvrditi da se čovjek koji može trošiti milijune franaka tjedno, to jest upravo onoliko koliko bi bilo dovoljno za život stotini tisuća ljudi, odlikuje inteligencijom i vrlinom koja stotinu tisuća puta nadmašuje prosječnu. Zadržavati se na dvoličnim argumentima kojima se objašnjava tobožnje porijeklo društvene nejednakosti, značilo bi biti lakovjeran, gotovo sukrivac.

No neki se ljudi služe i argumentima druge vrste, koji barem imaju prednost da se ne zasnivaju na lažima. Pred socijalnim zahtjevima oni se pozivaju na pravo jačega, pa je čak i ugledno Darwinovo ime, mimo volje njegova nosioca, bilo rabljeno u obrani nepravde i nasilja. Snaga mišićja i čeljusti, snaga batine i toljage – eto krunskoga argumenta! I doista, kad se grabi bogatstvo, ostvaruje se upravo pravo jačega. Onaj tko je materijalno sposobniji, koji je više prednosti stekao rođenjem, obrazovanjem, poznanstvima, koji je snažniji ili lukaviji i koji nailazi na slabije neprijatelje, taj ima najveće izgleda za uspjeh; bolji od drugih, on može sebi sagraditi i utvrditi s koje će gađati svoju manje sretnu braću.

Tako se odlučuje u grubijanskoj borbi sukobljenih samoljublja. Nekoć se ljudi nisu baš usuđivali otvoreno iznositi tu teoriju željeza i vatre, činilo im se da sadrži suviše nasilja, te su im

draže bile riječi licemjerne vrline. Omotavali su je dostojanstvenim formulama nadajući se da im narod neće razumjeti smisao: “Rad je uzda,” govorio je Guizot. No, istraživanja prirodoslovaca u vezi s borbom za opstanak među različitim vrstama i preživljavanjem najsnažnijih, ohrabrila su teoretičare sile da bez okolišanja iznesu svoj bezobrazni izazov. “Vidite,” govore nam, “radi se o nezaobilaznom zakonu; to je nepromjenjiva sudbina kojoj se podjednako podvrgavaju oni koji jedu i oni koje su pojeli.”

Možemo sebi čestitati što je pitanje u svojoj brutalnosti toliko pojednostavljeno, jer ga je utoliko lakše razriješiti. “Sila vlada!”, govore oni koji podržavaju socijalnu nejednakost. “Da, sila vlada!”, viču sve jače i jače oni koji izvlače korist iz suvremene industrije i njezina nemilosrdnog savršenstva čiji je cilj da što više smanji broj zaposlenih radnika. No ne bi li i revolucionari, koliko god vjerovali da će kod njih dogovor koji je svima od koristi postupno zamijeniti borbu, mogli reći isto što i ekonomisti, isto što i industrijalci? Zakon jačega neće uvijek djelovati u prilog industrijskom monopolu. “Sila prije prava,” rekao je Bismarck nakon tolikih drugih; no mogao bi doći dan u kojemu će sila biti u službi prava. Ako je istina da se ideje solidarnosti šire, ako je istina da će postignuća znanosti na kraju prodrijeti u duboke slojeve svijesti, ako je istina da duhovna imovina postaje zajedničko vlasništvo, zar se radnici, koji imaju u isti mah i pravo i silu, neće njima poslužiti da bi podigli revoluciju u korist svima? Što mogu protiv udruženoga mnoštva izolirani pojedinci koliko god bili moćni imovinom, inteligencijom i lukavošću? Ljudi iz vlasti, koji nikako ne uspijevaju opravdati svoje ciljeve, ne traže više ništa osim snažne šake, jedine nadmoći za kojom žude. Ne bi bilo teško navesti primjere ministara koji nisu izabrani zbog svoje vojničke slave ni plemenitog porijekla, ni zbog sposobnosti ili rječitosti, nego jedino zbog nedostatka ikakvih skrupula. I samo zbog toga uživaju potpuno povjerenje: njih nikakva predrasuda ne zadržava u osvajanju vlasti ili obrani škuda.

Ni u jednoj modernoj revoluciji nismo vidjeli da povlašteni vode vlastite bitke. Uvijek se oslanjaju na vojske siromašnih koje podučavaju onome što nazivaju “odanošću zastavi” i dresiraju za ono što nazivaju “održavanjem reda”. Sad se u Europi šest milijuna ljudi, ne računajući nižu i višu policiju, bavi tim poslom. No te se vojske mogu dezorganizirati, mogu se sjetiti veza iz prošlosti i budućnosti koje ih povezuju s narodom; ruci koja njima upravlja može ponestati snage. Vojske, koje se većim dijelom sastoje od proletera, mogu postati, i sigurno će postati za građansko društvo ono što su barbari u službi carstva bili za Rimljane – nosioci rasapa. Povijest obiluje primjerima panične smućenosti kojoj podliježu moćnici, čak i oni koji su sačuvali snagu karaktera, jer među “upravljačima” ima i mnogo onih koji su jednostavno degenerici, te ni stotine njih nemaju dovoljno energije i tjelesne snage da bi zajedno probili prolaz kroz drveni plot, ni dovoljno dostojanstva da bi pustili djecu i žene da bježe iz plamena prije njih. Kad se obespravljani, koji imaju iste težnje, ujedine, kad se udruže pripadnici iste struke, ili pripadnici istoga naroda ili narodnosti, ili kad se spontano udruži jedan čovjek s drugim; i kad, tako udruženi, jasno prepoznaju svoj cilj, tada će se, nemojte sumnjati, za njih već otvoriti neka mogućnost u kojoj će iskoristiti svoje snage u službi opće slobode. I koliko god tada gospodar bio moćan, bit će vrlo slab pred licem svih onih koji će se, ujedinjeni jedinstvenom voljom, dići protiv njega da bi sebi osigurali kruh i slobodu.

8. Moć vjerske opčinjenosti. Prividni uspjesi crkve koja postaje utočište svim reacionarima; nesposobnost crkve da se prilagodi novim okolnostima. Obrazovanje povjereno neprijateljima znanosti. Obrazovanje iz prirode i društva. Proživljena znanost i službena znanost. Stvarna procjena stanja i opadanje poštovanja.

Osim obične sile, čistoga bezočnoga nasilja koje se očituje izbacivanjem s posla, zatvorom, strijeljanjima, oni koji vladaju imaju na raspolaganju još jednu, suptilniju i možda moćniju silu, moć vjerske opčinjenosti.

Zacijelo nije moguće osporiti da je ta moć još uvijek vrlo velika i da je treba ozbiljno uzeti u obzir pri proučavanju suvremenog društva.

Enciklopedisti iz osamnaestoga stoljeća slavili su, dakle, previše djetinjastim zanosom pobjedu razuma nad kršćanskim praznovjerjem, a mi moramo utvrditi da se Cousin, slavni filozof, jako prevario kad je u krugu obzirnih prijatelja uzviknuo: "Katoličanstvu preostaje još svega pedesetak godina života!" Proteklo je i više od pola stoljeća, a velik broj katolika još sasvim spokojno i ponosno govori o svojoj Crkvi, nazivajući je "vječnom". Montesquieu je govorio da se "prema sadašnjem stanju ne može predvidjeti da bi katoličanstvo moglo trajati još više od pet stotina godina."

No ako je katolička crkva uspjela ostvariti prividan uspjeh, ako je enciklopedistička i revolucionarna Francuska dopustila da je skup smutljivaca "posveti u Sacré-Coeuru", ako su svećenici tog kulta vrlo vješto iskoristili opću zastrašenost konzervativnih političara da bi im preporučili ljekariju vjere kao veliki društveni lijek, ako je europsko građanstvo, koje se nekoć sastojalo od kritičkih skeptika, volterovaca koji nisu imali druge vjere osim nekog neodređenoga deizma, zaključilo da je razborito redovno ići na misu pa čak i na ispovijed, i ako su Kvirinal i Vatikan, Država i Crkva, uložili toliko dobre volje da bi izmirili svoje stare nesuglasice, to sve ne znači da je vjera u aktivnom i živom dijelu društva nekim čudom u većoj mjeri zavládala dušama. Ona je osvojila samo strašljivce, ljude umorne od života, a prilaze joj i licemjeri koji u tome traže osobnu korist. Pa ipak, treba priznati da građansko kršćanstvo nije čisto pretvaranje: kad je neka klasa ispunjena osjećajem vlastite nužne i bliske propasti, kad već osjeća užas smrti, ona se naglo okreće prema nekom božanskom spasu, nekom idolu, nekom svecu zaštitniku, blagoslovljenoj riječi, prvom čarobnjaku koji se pojavi propovijedajući spas i iskupljenje. Tako su se pokrstili Rimljani, tako volterovci prihvaćaju katoličanstvo.

Doista, oni koji pod svaku cijenu žele održati društvo povlašćenih moraju se povezati s dogmom koja je zaglavni kamen takvoga društva: jer ako poslovođe, poljari ili šumari, vojnici i policija, ne ulijevaju narodu dovoljno straha, nije li nužno pozvati se na Boga, onoga koji je nekoć raspolagao svim sredstvima vječite muke u paklu i nešto blažim kušnjama čistilišta? Zazivaju se njegove zapovijedi i cijeli vjerski stroj koji se zasniva na njegovu autoritetu. Ljudi hine pokornost nepogrešivome papi, zastupniku samoga Boga, nasljedniku apostola koji drži ključeve raja. Svi reacionari udružuju se u tom vjerskom savezu koji im nudi posljednju nadu u spas, najmoćnije sredstvo za pobjedu; a u tom savezu protestanti i Židovi nisu manji katolici, ni manje voljena djeca vrhovnoga Svećenika.

No "sve se plaća". Crkva širom otvara vrata da bi primila heretike i šizmatike: i zbog toga nužno postaje ravnodušna i mlitava. Ona se može prilagoditi toliko složenim i promjenjivim uvjetima života modernoga društva samo ako ne zadrži nimalo svoje stare nepomirljivosti. Govori se da je dogma nepromjenjiva, no razgovor o njoj se zaobilazi, te se dopušta da novoobraćenici ne znaju ni osnovna načela vjere. Ne zahtijeva se više čak ni prividno vjerovanje: "Ne morate vjerovati, ali obavljajte vjerske dužnosti!" Dovoljno je prigibanje koljena, znakovi križa u određenim trenucima, prilozima na oltar nekoga "svetog srca", zazivanja "Isuse" i "Marijo". Kao što kaže Flaubert u jednom pismu George Sand: "Trebalo biti za katoličanstvo ne vjerujući ni jedne riječi." Svatko može biti siguran da će ga dobro primiti ako, u nedostatku uvjerenja, donosi bar jedan potpis, jednu nazočnost, da bi se broj tobožnjih vjernika povećao za jedan; a osobito dobar prijem čeka one koji uz svoje ime donose i utjecaj svoje obitelji, rođenja, prošlosti, karaktera ili bogatstva. Crkva ide čak toliko daleko da osporava rodbini i prijateljima posmrtnu ostatku ljudi koji su uvijek živjeli izvan vjere i kao neprijatelji doktrine. Inkvizicijski sud prokleo bi i spalio ostatke takvih heretika, sada ih svećenici koji ispovijedaju vjeru pod svaku cijenu žele blagosloviti.

Nije dakle moguće procijeniti pravu vrijednost suvremenoga širenja crkve ako se ograničimo samo na utvrđivanje koliko je porastao broj crkvenih građevina i pripadnika vjerničkih stada. Katoličanstvo bi doista bilo u punome procvatu kad bi svi oni koji prihvaćaju lozinke i znakove bili iskreni, kad se ne bi iz koristoljublja pretvarali da dijele staru vjeru svojih predaka. No zapravo danas treba u milijunima brojiti ljude koji izvlače korist jer govore da su kršćani, a to su iz čistoga licemjerja; što god govorili sakristijski spisi, proganjanja što ih moraju podnositi ljudi crkve spadaju među ona koja se ne uzima ozbiljno, a "vatikanski zatvorenik"¹ izaziva suze sućuti samo u zainteresiranih plačljivaca. Koliko je drugačija i potresnija situacija radnika štrajkača koje tjeraju iz njihovih jadnih stanova ili ih strijeljaju u gomilama, ili pak anarhista koje muče po tamnicama! Uvjerenja zaslužuju poštovanje samo zbog duha odanosti što ga nadahnjuju. No postaju li svi ti uživaoci i svjetski ljudi koji se razmetljivo vraćaju u krilo Crkve samim tim činom milosrdni prema nesretnima, blagi prema onima koji pate? Dopusšteno je u to sumnjati.

Znaci vremena dokazuju nam naprotiv da je materijalno širenje crkve popraćeno stvarnim opadanjem vjere. Katoličanstvo više nije ona dobra vjera rezignacije i poniznosti koja je omogućavala siromašnima da krotko prihvate bijedu, nepravdu i društvenu nejednakost. Sami radnici koji se udružuju u takozvana "kršćanska" društva i koji bi, s tim u skladu, trebali neprestano hvaliti Gospoda zbog njegove neizmjerne dobrote i pobožno čekati da im Ilijin gavran donese kruha i mesa svakog jutra i svake večeri, sami ti radnici dakle, idu dotle da postaju socijalisti, prepravljaju svoje statute, traže povećanje nadnica i prihvaćaju nekršćane kao saveznike u svo-

¹ Nakon povlačenja francuske vojske iz Italije godine 1870., papa se, u znak protesta protiv talijanske države, "zatvara" u Vatikan, prev.

joj borbi. Povjerenje u Boga i njegove svece nije im više dovoljno; trebaju im stvarna jamstva, a njih više ne traže u apsolutnoj ovisnosti ni u savršenoj pokornosti koja se toliko često preporuča Božjoj djeci, nego u povezivanju sa sebi sličnima, u osnivanju društava za uzajamnu pomoć, pa čak i u aktivnom otporu. Novim uvjetima života kršćanska se religija nije znala suprotstaviti novim sredstvima: nesposobna za prilagodbu sredini kakvu njezini učitelji nisu predvidjeli, ona se neprestano drži starih formula milosrđa, poniznosti, siromaštva, i nužno mora izgubiti sve one koji su mladi, srčani, inteligentni, te zadržati samo siromašne srcem i duhom i one – u najmanje plemenitom smislu – “sretnike” kojima *Propovijed na gori* obećava kraljevstvo nebesko. I dok licemjeri ulaze u Crkvu, iskreni ljudi izlaze iz nje: stotine svjesnih svećenika napuštaju družbu prodavača spasa, a narod, koji se nekoć neprijateljski odnosio prema svima koji su skinuli svećeničke halje sada razumije njihov postupak i dočekuje ih s poštovanjem. Katoličanstvo je doista osuđeno na propast od onoga dana kada je, izgubivši svaku sposobnost umjetničkoga stvaranja, postalo nesposobno pokazati bilo kakav drugi talent osim onoga za oponašanje grčkoga, rimskoga, gotičkoga, renesansnoga stila. Ono više nije vjera živih, nego vjera mrtvacu.

Neosporiv dokaz stvarne nemoći crkava jest činjenica da više nemaju snage zaustaviti ni napredak znanosti ni širenje obrazovanja: one mogu samo usporiti, ali ne mogu potisnuti širenje znanja; neke se pretvaraju, pokušavaju čak ići na ruku tom širenju, te odguruju daleko od sebe namrgođene profesore koji na svojim predavanjima proglašavaju “stečaj znanosti”. Budući da nisu mogle spriječiti njihovo otvaranje, crkve bi htjele barem prigrabiti sve postojeće škole, preuzeti upravu i zavladata područjem koje se naziva javnim obrazovanjem, a na mnogim mjestima u tome uspijevaju sasvim u skladu sa svojim željama. U milijunima i desetinama milijuna može se brojati djecu osuđenu na intelektualnu i moralnu skrb svećenika, redovnika i redovnica različitih naziva: obrazovanje europske mladosti prepušteno je, barem što se tiče velike većine, slobodnoj volji crkvenih autoriteta; a tamo gdje svjetovna vlast to onemogućuje, takvim se autoritetima daje ili pravo nadzora ili različita jamstva neutralnosti pa čak i suradnje.

Evolucija ljudske misli, koja teče brže ili sporije, ovisno o svojstvima pojedinaca, klasa ili naroda, dovela je dakle do te pogrešne i proturječne situacije u kojoj se odgoj i obrazovanje povjerava upravo onima koji načelno moraju propovijedati prezir prema znanosti i suzdržavanje od nje, ako se žele pridržavati prve zabrane što ju je propisao njihov bog: “Nećeš kušati plod s drveta spoznaje.” Čudnom ironijom ti su ljudi sad postali službeni djelatnici otrovnoga voća. Naravno, možemo im vjerovati kad se hvale da te “jabuke” grijeha dijele oprezno i štedljivo, u isti mah dijeleći i protuotrov. Za njih postoji znanost i znanost, ona koju se, uza sav nužan oprez, prenosi dalje, i ona o kojoj treba brižljivo šutjeti. Neka činjenica koju se smatra moralno prikladnom smije ući u dječje pamćenje, dok se neku drugu prešućuje kao da je po prirodi takva da će u duhu učenika pobuditi buntovništvo i nedisciplinu. Ako se shvaća na taj način, povijest nije ništa drugo do lažna priča; prirodne znanosti u tom se slučaju sastoje od hrpe činjenica bez ičega što bi ih povezivalo, bez uzorka, bez cilja; u svakom nastavnom razredu riječi skrivaju stvari, a u obrazovanju koje se naziva visokim i gdje je dopušteno upuštati se u velika pitanja, to se uvijek čini neizravnim putovima, gomilanjem anegdota, datuma i vlastitih imena, hipoteza, nezgrapnih argumenata iz kontradiktornih sustava, te se zbunjena inteligencija, izručena toj zbrci, umorna vraća pjesmicama iz djetinjstva i postupcima bez svrhe.

Pa ipak, koliko god to obrazovanje bilo pogrešno i apsurdno, tješimo se govoreći da je ono možda, uzeto u cjelini, u većoj mjeri korisno nego li kobno. Sve ovisi o omjerima u mješavini i o intelektualnim sposobnostima, o dječjoj osobnosti onoga tko takvo obrazovanje dobiva. Jedine škole koje su u skladu s pravim programom kontrarevolucije one su čije upraviteljice “časne

sestre” ne znaju čak ni čitati, a djecu ne uče ničemu osim da se križaju i mole. Utjecaji izvana prodrli su u sve škole, pa čak i u one, katoličke, protestantske, budističke ili muslimanske, u kojima se obrazovanje ne bi smjelo sastojati ni od čega osim jednostavnih formula, mističkih rečenica i nerazumljivih ulomaka iz knjiga. Ponekad se ipak iz sve te zbrke otme iznenadna zraka svjetla, neki logičan zaključak iskrasne u svijesti djeteta čiji se duh otvorio, neka daleka aluzija poprimi obilježja otkrića; neka nepromišljena gesta, neki slučajan pridjev mogu proizvesti zlo koje se željelo izbjeći, neka živa riječ bljesne u tim valovima ponavljanja i logički duh djeteta već brzo stvara zaključke kojih se autoriteti boje. Mogućnosti za intelektualnu emancipaciju još su mnogo veće u onim školama, bilo vjerskim, bilo neke druge vrste, u kojima su profesori, premda se drže obvezne rutine lekcija i prešutnih objašnjenja, ipak prisiljeni izlagati činjenice, pokazivati odnose, upozoravati na zakonitosti. Kakvi god bili komentari kojima neki odgojitelj prati poduku, brojke što ih ispisuje na ploči ipak se ne mogu olako promijeniti. Koja će istina prevagnuti? Ona prema kojoj su dva i dva uvijek četiri i prema kojoj ništa ne nastaje ni iz čega, ili pak ona stara “istina” koja nam govori da je sve poteklo iz ništavila i utvrđuje postojanje jednoga Boga u tri božanske osobe?

Kad bi se znanje stjecalo samo u školama, vlast i crkva mogle bi se još nadati da će održati duhove u pokornosti, no više se uči izvan škole, na ulici, u radionici, pred sajamskim daščarama, u kazalištima, željezničkim vagonima, parobrodima, pred novim krajolicima, u stranim gradovima. Mnogi ljudi danas putuju, bilo zbog užitka, bilo zbog koristi. I teško je naći skup gdje se neće zajedno naći ljudi koji su vidjeli Rusiju, Australiju, Ameriku, pa iako su oni koji su obišli cijelu zemaljsku kuglu još uvijek rijetki, ipak se može reći da nema čovjeka koji nije putovao dovoljno da bi upoznao barem suprotnosti sela i grada, kultiviranoga i divljega krajolika, planinskoga i nizinskoga, kopnenoga i primorskoga. Među onima koji se kreću zacijelo je mnogo takvih koji putuju bez plana i poput slijepaca; mijenjajući zemlju u kojoj se nalaze, ne mijenjaju sredinu kojom se kreću te takoreći ostaju kod kuće; raskoš, uživanje u hotelima ne dopuštaju im da primijete temeljne razlike između zemalja i naroda; siromah koji se bori sa životnim teškoćama opet je onaj koji, bez vodiča, može bolje opažati i pamtiti. A ne pokazuje li velika škola cijeloga svijeta siromašnima, jednako kao i bogatima, sva čuda ljudskih djela, onima koji su radom proizveli sva ta čuda, jednako kao i onima koji iz njih izvlače korist? Onaj koji je razbaštinjen, ako se uspio snaći u stvarnosti, vidi željeznice, telegraf, hidraulične čekiče, bušilice, snopove svjetla koji se odašilju s tla, jednako kao i moćnik, i sve te stvari njegovu se duha ne doimaju u manjoj mjeri. Jer nekim se dostignućima znanosti više ne služe samo privilegirani. Vlakovođa koji vozi svoju lokomotivu kroz prostor, povećava joj brzinu i koči je po vlastitoj volji, vjeruje da je podložan vladaru koji se iza njega vozi u pozlaćenom vagonu, no koji ništa manje ne strepi, buduću da zna da mu život ovisi o jednom mlazu pare, jednom pokretu kočnice ili jednom dinamičnom paljenju!

Pogled na prirodu i ljudska djela, sama životna praksa – to su dakle škole u kojima se stvara pravo obrazovanje u suvremenim društvima. Čak i ako su škole koje se doista može tako nazvati dovršile svoju evoluciju prema pravom podučavanju, ipak je njihova relativna važnost manja od važnosti koju ima sam život društvenoga okružja. Naravno, ideal anarhista nije ukinuti školu nego upravo suprotno, povećati je, pretvoriti društvo u golem organizam uzajamne poduke gdje su svi u isti mah učenici i profesori i gdje se svako dijete, nakon što je dobilo “osnovne pojmove o svemu”, uči razvijati integralno, u skladu s vlastitim intelektualnim snagama, za zanimanje što ga je slobodno izabralo. No sa školama i bez njih, sve velike pobjede znanosti na kraju ulaze u javni život. Pravi učenjaci kroz duga su se stoljeća bavili istraživanjima i pretpostavkama, morali su se snalaziti usred pogrešaka i neispravnih tvrdnji; no kad je istina jednom otkrivena, često

unatoč učenjacima, i zahvaljujući nekolicini smjelih ljudi koji su morali pretrpjeti javni prezir, ona se otkriva u svem svom sjaju, jednostavna i jasna. Svi je razumiju bez napora; svima se čini kao da su je oduvijek znali. Nekoć su učenjaci zamišljali da je nebo okrugla kupola, nekakav metalni krov – ne znam što sve ne – niz svodova, tri, sedam, devet, čak trinaest, od kojih svaki ima svoje zvjezdane putanje, svoje različite zakone, svoje posebno uređenje i svoje vojske anđela i arkandela čuvara. No otkad su srušena sva ta nebesa o kojima govore Biblija i Talmud, nema djeteta koje ne bi znalo da zemlju okružuje slobodan, beskrajn prostor. I jedva da je to nužno učiti. To je jednostavno istina koja je odsad dio općega nasljeđa. Isto vrijedi za sva velika znanstvena otkrića. Njih se, da tako kažemo, ne uči, njih se zna; ona postaju dio zraka koji dišemo.

Kakvo god bilo porijeklo znanja, svi od njega imaju koristi, a radnik nije onaj koji u tome sudjeluje u najmanjoj mjeri. I bilo da je do otkrića došao neki građanin, neki plemić ili neki iskusan radnik, bilo da je otkrivač bio lončar Palissy ili kancelar i čuvar pečata Bacon, njihovim će se otkrićima svi služiti. Naravno, povlašteni bi htjeli za sebe zadržati koristi što ih donosi znanost, a narod ostaviti u neznanju: svakoga dana industrijalci svojataju ovaj ili onaj kemijski postupak, te patentima i kojekakvim ispravama prisvajaju isključivo pravo da proizvode ovaj ili onaj predmet koristan čovječanstvu: vidjeli smo kako je liječnika Kocha njegov gospodar Wilhelm natjerao da liječenje podanika Carstva pretvori u državni monopol; no previše je istraživača na djelu da bi se mogle ostvariti egoistične želje. Istraživači znanosti u istoj su situaciji kao onaj čarobnjak iz *Tisuću i jedne noći* koji je otvorio vrč u kojemu je deset tisuća godina spavao zarobljeni duh. Htjeli bi ga natjerati da se vrati u svoje skrovište, trostruko ga zapečatiti, no izgubili su čarobnu formulu i duh je zauvijek ostao slobodan.

Nekim čudnim obratom događa se da radnici, kad je riječ o svim društvenim pitanjima u kojima zastupaju svoje neposredne prirodne interese, traže jednakost među ljudima i pravdu za sve, lakše spoznaju istinu, koja je jedina stvarna znanost, nego li pravi učenjaci. Bilo je vrijeme u kojemu se velika većina ljudi rađala i živjela u ropstvu, te nije imala drugoga ideala osim promjene gospodara. Nikad im nije na pamet padala misao da “jedan čovjek vrijedi koliko i drugi”. No sad su to naučili i razumiju da se ta temeljna jednakost koju nam je dala evolucija mora promijeniti u stvarnu jednakost, zahvaljujući revoluciji, ili bolje rečeno neprestanim revolucijama. Radnici, poučeni životom, imaju sasvim drugačiju stručnost kad su u pitanju zakoni političke ekonomije, nego li profesionalni ekonomisti. Oni ne razmišljaju o beskorisnim pojedinostima nego zadiru odmah u srž problema, pitajući se, kad se radi o kakvoj reformi, hoće li im donijeti kruha. Različiti oblici poreza, progresivnoga ili proporcionalnoga, ostavljaju ih hladnima, jer znaju da sve poreze na kraju plaćaju najsiromašniji. Znaju da za veliku većinu njih vrijedi “željezni zakon”,² koji, premda nema onaj konačan, neminovan karakter što su mu ga nekoć pridavali, ipak za milijune ljudi predstavlja strašnu stvarnost. Zahvaljujući tom zakonu izgledjeli je čovjek osuđen, već samom svojom gladi, da ne prima za svoj rad ništa osim siromaškoga obroka. Teško iskustvo svaki dan potvrđuje tu nuždu koja proizlazi iz prava jačega. A kad čovjek postane beskoristan gospodar, kad ne vrijedi više ništa, nije li pravilo da ga se pušta da propadne?

Tako, bez ikakva paradoksa, narod – ili bar onaj dio naroda koji ima vremena razmišljati – obično zna o društvu više nego li većina učenjaka, i to bez sveučilišnoga obrazovanja; on ne poznaje bezbroj pojedinosti, nije upućen u tisuće čarobnjačkih formula; nema glavu ispunjenu imenima na različitim jezicima kao što su ispunjeni katalozi u knjižnicama; no njegova su obzorja šira, on vidi dalje, s jedne strane prema barbarskim ishodištima, s druge u preobraženu budućnost;

² Lassalleov zakon koji svodi radničku nadnicu na životni minimum, prev.

bolje razumije slijed događaja, svjesnije sudjeluje u velikim povijesnim kretanjima; bolje poznaje bogatstva zemaljske kugle; napokon, u većoj je mjeri čovjek. U tom smislu možemo reći da je neki anarhist kojega je društvo ocijenilo dostojnim da umre u zatvoru, zapravo obrazovaniji od cijele jedne akademske ustanove, ili cijele družine novopečenih sveučilištaraca čije su glave natrpane znanstvenim podacima. Učenjak je od goleme koristi kao čovjek koji radi u kamenolomu: on izvlači iz zemlje materijal, no neće ga on upotrijebiti, nego narod, ljudska zajednica na kojima je da sagrađe građevinu.

Neka se svatko posluži svojim sjećanjima da bi utvrdio koje su se promjene u načinu razmišljanja i osjećanja dogodile od sredine devetnaestog stoljeća do danas; te promjene nužno izazivaju i odgovarajuće promjene u načinu djelovanja. Činilo se da je izvan svake dvojbe potreba za jednim gospodarom, jednim gazdom ili zapovjednikom u svakoj organizaciji: jedan Bog na nebu, makar to bio i Voltaireov Bog; jedan vladar na prijestolju ili u naslonjaču, makar to bio ustavni kralj ili predsjednik republike, "prase na tovljenju", kako se sretno izrazio jedan od njih; jedan gazda u svakoj tvornici, predstojnik u svakoj udruzi, muž i otac krupnoga glasa u svakoj obitelji. No iz dana u dan ta se predrasuda osipa, a ugled gazda opada; i kako dan postaje sve svjetliji, tako aureole blijede. Unatoč općeprisutnoj zapovijedi koja zahtijeva od ljudi da se pretvaraju kako vjeruju čak i kad ne vjeruju, vjera se gubi; unatoč akademičarima i slušačima visokih škola koji svoje dostojanstvo duguju pretvaranju, i unatoč znacima križa i mističkim parodijama vjerovanja u Vječitoga Gospodara iz čijega autoriteta crpe moć svi smrtni gospodari, vjera nestaje kao kakav san. Kad je o tome riječ, oni koji su u razmaku od dvadeset godina dvaput posjetili Englesku i Sjedinjene Države čude se silnoj promjeni koja se dogodila u duhovima ljudi. Napustili su ljude koji su bili fanatični, netolerantni, surovi u svojim vjerskim i političkim uvjerenjima; nakon dva desetljeća pronašli su ljude otvorena duha, slobodnih misli, širokoga srca. Te ljude više ne muče obmane osvetničkoga Boga.

Najvažnija je posljedica te evolucije ideja u praktičnom životu smanjivanje poštovanja prema autoritetima. Pitajte svećenike, japanske ili muslimanske, koji je uzrok njihove gorčine. Taj da se ljudi usuđuju razmišljati ne pitajući ih za mišljenje. Upitajte visoke ličnosti na što se žale. Na to da im se obraćaju kao ostalim ljudima. Ne propuštaju ih naprijed, zaboravljaju pozdraviti. Pa čak i kad se ljudi pokoravaju predstavnicima autoriteta, jer njihova zarada o tome ovisi, i kad pokazuju vanjske znakove poštovanja, ipak svatko zna koliko vrijede ti gospodari; i njihovi vlastiti podređeni prvi su koji će ih izvrgnuti ruglu. Ne prođe ni tjedan dana, a da suce u crvenim haljama i sudačkim kapama njihove žrtve s optuženičke klupe ne izvrgnu uvredama i ismijavanju. Neki je zatvorenik čak bacio cipelu u glavu predsjedniku suda. A generali! Njih smo vidjeli na djelu. Vidjeli smo ih kako, važni, naduti, svečani, pregledavaju predstraže, ne želeći se potruditi ni da se popnu u balon ili barem balonom pošalju kakva časnika da izvidi neprijateljske položaje. Čuli smo ih kako izdaju zapovijed da se sruše mostovi kojima nikakvo topništvo ne prijete, i kako optužuju svoje inženjere da su sagradili mostove koji su previše kratki za njihove udarne jedinice. Slušali smo s tjeskobom onu strašnu pucnjavu iz Bourgeta gdje je nekolicina nesretnika trošila svoje "posljednje čahure" uzalud čekajući da im generalissimus u pomoć pošalje pola milijuna ljudi koji se pokoravaju njegovu glasu! Onda smo zapanjeno pratili onu lijepu "afere Dreyfus" kojom su nam sami časnici dokazali da presude po zapovijedi, upravljanje javnim kućama i stvaranje "domoljubne krivotvorine" nisu nimalo u suprotnosti s običajima u vojsci i vojnom čašću. Zar je čudno što se u tim okolnostima poštovanje topi, pa se čak pretvara i u prezir!

Doista, poštovanje nestaje, ali ne ono pravedno poštovanje koje izaziva čestit, požrtvovan i radišan čovjek, nego ono nisko i sramotno poštovanje koje ide za bogatstvom i položajem, ono

ropsko poštovanje koje pokreće gomilu besposličara prema ulici kojom prolazi neki kralj, i koje pretvara lakaje i konje neke važne ličnosti u predmete divljenja. I ne događa se samo da se poštovanje topi, nego su oni koji polažu najviše prava na opće uvažavanje prvi koji će iznevjeriti svoju ulogu nadljudskih bića. Nekoć su azijski vladari poznavali umijeće kojim se izaziva obožavanje. Njihove su se palače vidjele iz daleka; njihovi su se kipovi dizali posvuda, čitali su se njihovi ukazi, no oni sami nisu se pokazivali. I najbližiji njihovi podanici obraćali su im se samo na koljenima; ponekad bi se neki zastor tek napola otvorio da bi se, kao u bljesku munje, takav vladar pokazao i zatim opet iznenada nestao ostavljajući dojam na duše onih koji su ga na trenutak vidjeli. Tada je poštovanje bilo dovoljno duboko da bi sadržavalo i potpuno prepuštanje: osuđenicima bi nijemi čovjek donio užu i to je bilo dovoljno da se vjerni obožavatelj smjesta objesi. Podanik nekoga emira u središnjoj Aziji morao se pojaviti pred svojim gospodarom glave sagnute prema desnom ramenu, s konopcem oko razgolićenoga vrata i oštrim mačem obješenim o taj konopac, tako da hiroviti gospodar ima odmah na raspolaganju oružje kojim se može riješiti svojega poslušnoga roba. Timur je, dok se šetao nekom kulom, dao rukom znak pedesetorici dvorjana koji su ga okruživali i svi su se strmoglavili u dubinu. Što su u usporedbi s tim današnji Timuri, osim manje ili više blijedih, premda još uvijek zastrašujućih privida. Insitucija kralja, koja se pretvorila u čistu ustavnu fikciju, izgubila je onu potvrdu općega poštovanja koja joj je davala svu vrijednost. “Kralj, vjera, zakon,” govorilo se некоć. “Vjere” više nema, a bez nje blijede i kralj i zakon i pretvaraju se u utvare. No, koliko im treba da doista umru! I ti su mrtvaci oni “koje treba ubiti!”

9. Sadašnja situacija i bliska budućnost. Rođenje Internacionale. Štrajkovi. Nemoć radnika u djelomičnim štrajkovima protiv velikih industrijalaca. Štrajk tkalaca u Viennei, prvi primjer osvajanja tvornice kao kolektivnoga vlasništva. Opći štrajk i štrajk vojnika. Solidarnost štrajkača. Udruživanje u komune. Poteškoće u prilagodbi novoj sredini. Falansterije u Teksasu i Freiland. Kooperative i anarhistička društva. “Komuna iz Montreuila”.

Neznanje se smanjuje, i u revolucionarnih će evolucionista znanje uskoro usmjeravati moć. To je ona temeljna činjenica koja nam ulijeva povjerenje u sudbinu čovječanstva: unatoč neizmjerne složenosti stvarnosti, povijest nam dokazuje da elementi napretka uvijek nadvladaju elemente regresije. I ako uzmemo u obzir sve činjenice suvremenoga života, one koje svjedoče o određenoj razmjernoj dekadenciji i one koje baš naprotiv, svjedoče o kretanju prema naprijed, utvrdit ćemo da te posljednje važnošću nadmašuju one prve i da nas svakodnevna evolucija neprestano približava onoj ukupnosti promjena, mirnih ili nasilnih, što ih se unaprijed naziva “socijalnom revolucijom”, a koja će se sastojati u prvom redu od razaranja despotske moć nad ljudima i stvarima, i osobnoga prisvajanja proizvoda zajedničkoga rada.

Glavni je događaj rođenje radničke Internacionale. Nema dvojbe, ona u začecima postoji otkad su ljudi različitih narodnosti počeli jedni drugima pomagati, iskreno i s istim ciljevima; počela je čak teoretski postojati onoga dana kad su filozofi osamnaestoga stoljeća Francuskoj revoluciji izdiktirali proglas o “pravima čovjeka”: no ta su prava ostala tek obične riječi, a skupština koja ih je izrekla svijetu dobro se čuvala da ih ne primijeni: nije se usudila čak ni ukinuti crnačko ropstvo u Santo Domingu i popustila je tek nakon višegodišnjih pobuna kad je to bila posljednja mogućnost spasa. Ne, Internacionala, koja se radala u svim civiliziranim zemljama, postala je svjesna same sebe tek u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, a pojavila se u svijetu rada: “upravljački slojevi” tu nisu imali nikakva udjela. Internacionala! Otkad je otkrivena Amerika i oplovljena kugla zemaljska nijedna činjenica u ljudskoj povijesti nije imala veću važnost. Kolumbo, Magellan, El Cano prvi su utvrdili materijalno jedinstvo zemlje, no buduće jedinstvo za kojim su žudjeli filozofi počinje se ostvarivati tek onoga dana kad se ujedinjuju engleski, francuski, njemački radnici,

zaboravljaju razlike porijekla i razumijevaju jedni druge unatoč jezičnim barijerama, da bi stvorili jednu jedinu naciju, bez obzira na svoje vlade i vladare. Počeci toga djela bijahu malenkost: jedva se nekoliko tisuća ljudi okupilo u tom udruženju, prvobitnoj čestici budućega čovječanstva, no povjesničari su shvatili temeljnu važnost događaja koji se upravo odigrao. I od prvih godina njezina postojanja, moglo se vidjeti, kao kad se rušio vendorski stup za trajanja pariške Komune da ideje Internacionale postaju živa stvarnost. Bila je to dotad nečuvena pojava, pobijedeni su sa zanosom rušili spomenik starim pobjedama, ne da bi kukavički laskali onima koji su ih došli pobijediti, nego da bi pokazali svoju bratsku naklonost onima koji su poslani protiv njih, kao i svoje osjećaje gnušanja pred gospodarima i kraljevima koji su na objema stranama svoje podanike uvijek vodili u klaonicu. Za one koji znaju naći mjesto izvan sitničavih stranačkih sukoba, te odozgo promatrati hod povijesti, u ovome stoljeću nema nijednoga znaka vremena koji bi imao veću važnost od tog rušenja carskoga stupa na bunjište!

Stup su kasnije opet podignuli, jednako kao što je nakon smrti Charlesa I i Louisa XVI obnovljena monarhija u Engleskoj i u Francuskoj, no zna se koliko vrijede te obnove; moguće je začepiti pukotine no kretanje tla nužno će ih opet otvoriti; moguće je ponovno podići građevine, ali nije moguće uskrsnuti prvobitnu vjeru koja ih je nekoć podizala. Prošlost se ne obnavlja, kao što se budućnost ne može izbjeći. Istina je da cijeli jedan sustav zakona zabranjuje Internacionalu. U Italiji je proglašena "udruženjem zlikovaca", a u Francuskoj su protiv nje obznanjeni "zločinački zakoni". Članove se kažnjava tamnicom i robijom. U Portugalu onaj tko samo izusti njezino ime čini zločin koji se teško kažnjava. Jadne mjere sigurnosti! Kojim god ga se imenom nazivalo, Međunarodni savez radnika neće manje postojati i razvijati se, sve solidarniji i sve moćniji. Tu se čak može nazrijeti osobita ironija sudbine koja nam pokazuje koliko su ti ministri i suci, ti zakonodavci i njihovi suradnici bića sklona samozavaravanju, i koliko se zapliću u svojim vlastitim zakonima. Njihovo je oružje otupjelo tek što je poslužilo, i više nema oštrice. Zabranjuju Internacionalu, no ne mogu zabraniti prirodno i spontano suglasje svih radnika koji misle, kao ni osjećaj solidarnosti koji ih sve više i više povezuje, pa ni njihovo sve tješnje savezništvo protiv parazita iz različitih naroda i klasa. Ti zakoni uspijevaju samo učiniti grotesknima one ozbiljne i dostojanstvene ljude koji ih proglašavaju. Jadni luđaci, zapovijedaju moru da se povuče!

Istina je da oružje kojim se služe radnici u svojoj borbi može djelovati smiješno, pa najčešće to doista i jest. Kad se žale na neku vapajuću nepravdu, kad žele pokazati svoj osjećaj solidarnosti s nekim povrijeđenim drugom, ili pak kad traže povećanje nadnica ili smanjenje broja radnih sati, oni prijete gazdama da će sjediti prekrizanih ruku. Poput plebejaca u rimskoj republici, napuštaju uobičajeni rad i povlače sa na svoj "Aventin". Više ih se ne može vratiti na rad pričanjem priča o "udovima i truhu", koliko god nam dobronamjerne novine u različitim oblicima još nudile tu basnu, pa ih se okružuje vojnicima s nabijenim puškama i nataknutim bajunetima i drži pod neprestanom prijetnjom masakrom: to se pak naziva "zaštitom slobode rada".

Ponekad vojnici zaista i pucaju na radnike u štrajku: malo krvi nužno je za krštenje pragova radionica i ulaza u rudnička okna. No ako oružje i šuti, glad djeluje umjesto njega: radnici, koji nemaju nikakvih osobnih ušteda ni kredita, pred neumoljivom su sudbinom: kad prestane opijenost što su im je dali bijes i zanos prvih dana, njima pod prijetnjom samoubojstva ne preostaje drugo nego da popuste, ponizno prihvate nametnute im uvjete i spuštene se glave vrate u rudnik koji su još jučer nazivali robijašnicom. To se događa zato jer omjer snaga nije jednak; s jedne strane kapitalist, tjelesno čio i bez ikakve bojazni za vlastito blagostanje; oko njega se i dalje guraju pekari i svi ostali dobavljači, dok mu vojnici stražare uz kućna vrata; sva državna moć, pa čak, ako je nužno, i moć susjednih država, stavljaju se njemu u službu. S druge je pak strane

gomila ljudi koji spuštaju pogled, od straha da drugi ne primijete iskru u njihovim očima, hodaju neodlučni i izgladnjeli, očekujući da se dogodi čudo!

No to se čudo ipak ponekad događa. Nekoga gazdu u nevolji njegovi kolege žrtvuju procijenivši da im solidariziranje s njim ne bi donijelo nikakve koristi. Neki drugi šef tvornice ili radionice, osjetivši da očito nije u pravu, popušta pred veličanstvom istine ili pak pod pritiskom javnoga mnijenja. U brojnim malim štrajkovima, u kojima se radi o interesima sitnoga kapitala i nema opasnosti da bi samoljublje moćnih financijskih baruna bilo ugroženo, radnici odnose laku pobjedu; ponekad čak nekom ambicioznom suparniku nije mrsko podvaliti kolegi koji mu je smetao i smrtno ga zavaditi s njegovim radnicima. No kad se radi o doista važnim borbama u kojima je u igri veliki kapital, a duh zajedništva zahtijeva svu energiju, golema razlika u sredstvima koja stoje na raspolaganju dvjema sukobljenim stranama ne ostavlja siromašnima, koji nemaju ništa osim svojih mišića i svojega prava, nikakve nade u pobjedu nad udruženim kapitalistima. Oni mogu u beskraj povećavati svoje zalihe, a na raspolaganju im stoje i svi državni izvori, kao i podrška transportnih kompanija. Godišnja štrajkačka statistika dokazuje nam neosporivim brojkama da se ti sukobi nejednakih sve češće završavaju porazom radnika u štrajku. Strategija u toj vrsti rata već je dobro poznata: šefovi tvornica i tvrtki znaju da u takvim slučajevima slobodno mogu raspolagati kapitalom istovrsnih kompanija, vojskom i bijednom ruljom ubogara.

Stoga povjesničari suvremenoga razdoblja moraju uvidjeti da u sadašnjim uvjetima održavanje djelomičnih štrajkova u kojima radnici sudjeluju prekrivenih ruku, zacijelo nema nikakvih izgleda da dovede do društvene preobrazbe. No ono što vrijedi proučavati nisu toliko stvarni događaji koliko ideje i smjernice koje uvjetuju buduća zbivanja. A moć vlastitoga stava snažno je prisutna u radničkom svijetu, te značajem uvelike nadilazi mali štrajkački pokret koji uglavnom priznaje, pa stoga i prihvaća, načelo najamnoga rada, što znači i podređenost radnika poslodavcima. No na skupovima gdje se svaka pojedinačna misao izoštrava u zajedničkoj volji, proglašeni cilj nije povećanje plaća; radnici svih zemalja, ujedinjeni u svojoj skupštini, izražavaju savršenu suglasnost u zahtjevu za prisvajanjem zemlje i tvornica, što pak smatraju ishodišnom točkom novoga društvenoga razdoblja. U Engleskoj, Sjedinjenim Državama, Kanadi, Australiji odjekuje poklič: "Nacionalizacija zemlje!", a neke su zajednice, pa čak i vlada u Novome Zelandu, procijenile da je bolje barem djelomice popustiti narodnim zahtjevima. A nije li spontana književnost socijalističkih pjesama i pripjeva već u nadi prisvojila sve proizvode kolektivnoga rada?

Crnče u tvornici,
Uzniče u rudniku,
Robe u polju,
Ustani, narode moćni!
Radniče, uzmi stroj!
Seljače, zemlju uzmi!

No radničko poimanje svijeta koje se rađa ne iscrpljuje se samo u pjesmama. Neki su štrajkovi poprimili agresivan, prijeteći karakter. To više nisu tek djela pasivnoga očaja, šetnje izgladnjelih koji traže kruha; neki od tih štrajkova kapitalistima izgledaju vrlo neugodno. Nismo li u Sjedinjenim Državama vidjeli kako su radnici osam dana vladali svim željezničkim prugama u Indiani i na dijelu atlantske obale? I nije li se u Londonu, za vrijeme velikoga štrajka lučkih utovarivača i nosača cijela četvrt oko dokova našla u rukama međunarodnih pobunjenika, bratski ujedinjenih? Vidjeli smo i više. U Vienni, pokraj Lyona, stotine radnika i radnica znali su dostojanstveno

proslaviti Prvi svibnja, provalivši kroz vrata jedne tvornice, ali ne kao kradljivci nego kao suci: svečano, sa svojevrsnom vjerom, uzeli su smotak tkanine koju su sami otkali i mirno među sobom podijelili tu tkaninu, dugačku više od tri stotine metara, premda su znali da se žandarmerijske postrojbe, brzojavom pozvane iz svih obližnjih gradova, skupljaju na glavnom trgu da bi se s njima sukobile, a možda i pucale po njima; no znali su i da njihova braća u radu i patnji neće zaboraviti njihov čin prisvajanja tvornice koja je stvarno kolektivno vlasništvo što ga je kapital bespravno prigrabio. Žrtvovali su se dakle zbog zajedničkoga spasa, a tisuće su se ljudi zaklele da će slijediti njihov primjer. Nije li to važan datum u povijesti čovječanstva? Tu je riječ o revoluciji u najplemenitijem značenju riječi; uostalom, čak i da je ta revolucija imala silu na svojoj strani, ipak bi ostala apsolutno miroljubiva.

Bitno je znati odgovor na pitanje odobrava li radnički moral takve postupke ili ih osuđuje? Ako ih u sve većem suglasju odobrava, stvorit će i odgovarajuće društvene činjenice. Zidar će zatražiti kuću koju je sagradio, kao što je tkalac prisvojio tkaninu koju je otkao, a seljak će prisvojiti plodove zemlje. To je ono čemu se nadaju radnici, i čega se kapitalisti boje. U taboru povlaštenih već se čuo poneki krik očajja, a neki su čak posegnuli za krajnjim sredstvima kojima se pokušavaju spasiti. Tako je čuvena tvornica u Homesteadu, u Pensylvaniji, sagrađena kao utvrda, sa svim sredstvima za obranu od radnika i represiju što ih suvremena znanost može pružiti. U nekim drugim tvornicama radije zapošljavaju kažnjenike koje država blagonaklono posuđuje uz malu naknadu; inženjeri nastoje svim naporom iskoristiti grubu snagu strojeva kojima upravljaju nesvjesni pokreti ljudi bez ideala i bez slobode. No oni koji se žele riješiti inteligencije, mogu to učiniti samo ako oslabe, osakate sami sebe i tako pripreme pobjedu ljudi inteligentnijih od sebe: takvi bježe od težine borbe koja će ih ipak ubrzo zadesiti.

Kad ukupna masa potlačenih počne zahtijevati ono što im pripada, svaki događaj, makar naizgled bio nevažan, može pokrenuti potres preobrazbe: tada od jedne iskre cijela bačva pušcanog praha leti u zrak. Tako se, kad je 1890. odjeknuo poziv da se obilježi Prvi svibnja, što ga je objavio netko nepoznat, možda koji od australskih drugova, moglo vidjeti kako se radnici cijeloga svijeta odjednom ujedanjuju u jednoj jedinosti misli. Toga su dana dokazali da Internacionala, službeno pokopana, ipak može uskrsnuti i to ne glasovima šefova, nego pritiskom gomile. Ni "mudri savjeti" uglednih socijalista, ni represivni aparat vlasti nisu mogli spriječiti potlačene svih narodnosti da se osjete braćom na površini ove planete, i da to jedni drugima kažu. A radilo se naizgled o nevažnoj stvari, jednostavnoj platonskoj izjavi, riječima povezivanja, lozinci! Doista, gazde i vlasti, uz pomoć samih socijalističkih vođa, pretvorili su zatim tu proročku riječ u formulu bez vrijednosti. Pa ipak, taj poklič i taj datum zbog svoje su univerzalnosti poprimili herojsko značenje.

Bilo koji drugi poklič, nenadan, spontan, nepredviđen, može dovesti do još neobičnijih posljedica. Sile stvarnosti, to jest ukupnost ekonomskih uvjeta neizbježno će, zbog ovog ili onog razloga, u vezi s nekom činjenicom bez velike važnosti, dovesti do jedne od onih kriza koje čak i u ravnodušnih izazivaju strastvene reakcije, i tada ćemo vidjeti kako odjednom šiklja sva golema energija koja se skupila u srcima ljudi čiji je osjećaj za pravdu povrijeđen, čije su patnje neokajane, čija je mržnja nezadovoljena. Svaki dan može donijeti katastrofu. Otpuštanje jednog radnika, neki lokalni štrajk, slučajni pokolj, sve to može biti povod revoluciji; jer osjećaj solidarnosti širi se sve više i više, a svaki lokalni drhtaj može uzdrmati čovječanstvo. Prije nekoliko godina nova se lozinka pojavila u radionicama, "opći štrajk". Te riječi činile su se čudnima, prihvatilo ih se kao izraz nekoga sna, varave nade, a onda su ih počeli ponavljati glasnije, te sad odjekuju toliko glasno da je od njihova zvuka kapitalistički svijet već mnogo puta zadrhtao. Ne, kad kažem opći štrajk, ne mislim na običnu obustavu rada, nego napad kojim se polaže pravo na sve radničko

vlasništvo; ne, taj događaj nije nemoguć, dapače, postao je neizbježan, možda već u bliskoj budućnosti. Engleski, belgijski, francuski, njemački, američki, australski najamni radnici razumiju da o njima ovisi hoće li istoga dana odbiti raditi za svoje gazde, te istoga dana zauzeti tvornice na zajedničku korist; i zašto ne bi to, što danas razumiju ili bar predosjećaju, sutra proveli u djelo, osobito ako se štrajku radnika pridruže i vojnici? Novine jednostavno šute, pokazuju savršen oprez, kad se vojnici bune ili masovno napuštaju službu. Konzervativci, koji čvrsto žmire pred činjenicama koje ne odgovaraju njihovim željama, rado zamišljaju da je takva društvena strahota nemoguća, no kolektivno je dezertiranje, kao i djelomične pobune ili odbijanje da se puca, fenomen koji se često može sresti u slabije organiziranim vojskama, a nije nepoznat ni u najsolidnijim vojnim organizacijama. Oni među nama koji pamte Komunu još vide u sjećanju tisuće vojnika što ih je Thiers ostavio u Parizu, a narod tako lako razoružao i pridobio za sebe. Kad štrajkački duh zahvati volju većine vojnika, prije ili kasnije pojavit će se mogućnost i da se taj štrajk ostvari.

Štrajk, ili bolje štrajkački duh, u najširem smislu, vrijedi u prvom redu zbog solidarnosti koju uspostavlja među onima koji se bore za svoja prava. Boreći se s istim ciljem oni uče voljeti jedni druge. No postoje i djela neposrednoga udruživanja, a ona također, u većoj mjeri, pridonose socijalnoj revoluciji. Istina je da to udruživanje snaga među siromašnima, onima koji obrađuju zemlju ili onima koji rade u tvornicama, nailazi na vrlo velike zapreke, što je pak posljedica nedostatka materijalnih izvora u pojedinaca: nužnost da zarađuju za život, gotovo ih sve, prisiljava ili da napuste rodni kraj da bi prodali svoju radnu snagu onome tko im ponudi najvišu cijenu, ili da ostanu gdje jesu i prihvate uvjete, koliko god kukavni bili, što im ih ondje nude unajmljivači radne snage. U svakom slučaju podčinjeni su dnevnom poslu koji im onemogućuje da stvaraju planove za budućnost i po volji biraju saveznike u bici svojega života. Dakle, sasvim iznimno uspijevaju ostvariti djelo slaboga dosega, koje ipak, u usporedbi sa svijetom što ih okružuje, ima svojstva novoga života. Dapače, vrlo su brojni navještaji budućega društva koji se naziru kod radnika, zahvaljujući povoljnim okolnostima i snazi ideja koje prodiru čak i u društvene sredine koje pripadaju svijetu povlaštenih.

Često nam i rado postavljaju sarkastična pitanja o zajednicama, više ili manje sličnim komunama, koje su se već pojavile na raznim stranama svijeta, a mi bismo imali malo razbora kad bi nam bilo neugodno odgovoriti na ta pitanja. Istina je: povijest tih zajednica mnogo češće govori o neuspjehu nego li o uspjehu, a ne može niti biti drugačije jer mi želimo potpunu revoluciju, zamjenu individualnoga ili kolektivnoga rada u korist jednoga čovjeka radom sviju u korist svi-ma. Ljudi koji se okupljaju da bi ušli u neku od zajednica s novim idealom često se ni sami nisu posve oslobodili predrasuda, starih praksi, ukorijenjenoga atavizma; nisu još "skinuli sa sebe staroga čovjeka"! U svakom "anarhističkom" ili "harmonističkom" mikrokozmu što su ga stvorili, uvijek se moraju boriti protiv sila razdvajanja i rasapa, što ih stvaraju navike, običaji, obiteljske veze, uvijek toliko jake, prijateljstva obilježena sladunjavim savjetima, ljubavi popraćene divljom ljubomorom, povratci mondenih ambicija, potreba za pustolovinama, opsjednutost promjenom. Samoljublje i osjećaj dostojanstva mogu određeno vrijeme održavati članove zajednice na teško-me putu, no čim se pojavi prvo razočaranje, oni lako dopuštaju da ih preplavi prikrivena nada da pothvat ne može uspjeti, te da će opet zaploviti burnim valovima vanjskoga života. Sjećamo se iskustva naseljenika projekta "Brook Farm" u Novoj Engleskoj koji su, premda ostajući vjerni svojoj zajednici, no samo iz kreposti, iz vjernosti svojim prvotnim težnjama, ipak bili očarani kad im je požar uništio zajedničku zgradu, oslobodivši ih tako zavjeta koji su jedni drugima dali uz određenu unutarnju zakletvu, premda bez ikakvih samostanskih formi. Očito, njihova je za-

jednica bila osuđena na propast, i bez požara koji je ostvario intimne želje mnogih od njih, jer dubinske želje članova zajednice nisu bila u suglasju s funkcioniranjem njihove kolonije.

Zbog istovrsnih razloga, to jest zbog nedovoljne prilagođenosti sredini, propala je većina takvih komuna. Njihovo funkcioniranje nije, poput vojarni ili samostana, bilo uvjetovano asolutnom voljom vojnih ili crkvenih gospodara i ne manje apsolutnom poslušnošću podređenih; s druge strane pak u njima još nije postojala veza savršene solidarnosti koju stvara bezuvjetno poštovanje prema ljudima, intelektualni i umjetnički razvoj i perspektiva velikog ideala koji neprestano raste. Mogućnosti nesloge ili čak raspada takvih zajednica mogle su se lako predvidjeti tim više što su se kolonisti, privučeni iluzijom dalekih krajeva, često znali uputiti prema zemlji koja je sasvim drugačija od njihove, gdje im je sve strano i gdje je prilagodba tlu, klimi i lokalnim običajima sasvim neizvjesna. Falansterijanci¹ koji su se, malo nakon stvaranja Drugoga carstva, uputili s Victorom Considérantom u ravnice sjevernoga Teksasa, išli su u sigurnu propast jer su se namjeravali naseliti usred ljudi čiji su okrutni i grubi običaji nužno morali šokirati njihovu finu parišku pokožicu, već kad su došli u dodir s groznom institucijom ropstva o kojoj im je čak bilo zakonom zabranjeno izraziti svoje mišljenje. Isto tako pokušaj zvan Freiland ili "Slobodna zemlja", izveden pod vodstvom jednoga austrijskog liječnika, u krajevima koji su teško osvojeni u jednom ratu do istrebljenja i poznati samo iz nejasnih izvještaja, pred očima povjesničara djeluje pomalo poput lakrdije: unaprijed je bilo očito da se svi ti raznorodni elementi ne mogu ujediniti u skladnu cjelinu.

Ni jedan od spomenutih neuspjeha ne može nas obeshrabriti, jer svi ti uzastopni naponi pokazali su da postoji određena nepokolebljiva upornost društvene volje: ni neugodnosti ni ruganja ne mogu istraživače odvratiti od njihovih namjera. Uostalom, uvijek pred očima imaju primjer "kooperativa", potrošačkih zadruga i sličnih zajednica koje su također imale teške početke a sada su, u toliko velikom broju, ostvarile čudesan uspjeh. Nedvojbeno, većina tih udruga pošla je stranputicom, osobito one koje su najimućnije, jer su ostvarene pogodnosti i želja da ih povećaju u zadrugara upalile iskrnu ljubavi prema dobiti, ili su ih pak odvratile od revolucionarnoga žara iz prvih godina. U tome i jest najveća opasnost, jer je ljudska narav spremna prihvatiti kojekakve izgovore ne bi li izbjegla rizike borbe. Tako je lako povući se u svoje "dobro djelo", izbjegavati brige i opasnosti koje proizlaze iz posvećenosti revolucionarnim ciljevima u svoj njihovoj širini. Čovjek govori samome sebi da je najvažnije truditi se da uspije pothvat s kojim je povezana kolektivna čast velikoga broja prijatelja, te se malo po malo prepušta sitnim običajima obične trgovine: i onaj tko je imao čvrstu želju preobraziti svijet posve se mirno pretvara u običnoga prodavača živeži.

Pa ipak, iskreni i revni anarhisti mogu izvući veliku pouku iz tih bezbrojnih zadruga koje su se pojavile u različitim krajevima i koje se međusobno povezuju stvarajući tako sve veće i veće mreže, obuhvaćajući sve raznolikija područja, od industrije, prijevoza, poljoprivrede, do znanosti, umjetnosti i zabave, te pokušavaju stvoriti cjelovit organizam za proizvodnju, potrošnju i stvaranje skladnoga estetskog života. Znanstvena praksa uzajamne pomoći širi se i postaje sve lakša; treba joj samo još dati pravi smisao i moral, i pojednostavniti cijelu tu razmjenu usluga, zadržavajući samo običnu statistiku proizvodnje i potrošnje umjesto svih onih velikih knjiga "potražnji" i "dugovanja" koje će postati nepotrebne.

¹ Falansterija, tip ekonomsko-političke i radne zajednica koja bi prema zamisli C. Fouriera obuhvaćala tristo do četrsto obitelji; kao proizvođačko-potrošačka zadruga falansterija bi podmirivala sve osnovne potrebe svojih članova, prev.

A ta dubinska revolucija nije samo na putu da se ostvari, nego se ostvaruje ovdje i sad. No bilo bi beskorisno upozoravati na pokušaje koji nas, kako nam se čini, sve više približavaju našem idealu, jer njihovi izgledi na uspjeh mogu rasti samo ako ih i dalje bude štitila tišina, ako buka reklame ne uznemiri njihove skromne početke. Sjetimo se povijesti male zajednice prijatelja koji su se okupili pod imenom "komuna Montreuil". Slikari, stolari, vrtlari, kućanice, učiteljice smislili su da će jednostavno raditi jedni za druge bez posredovanja ikakvih obračuna, ne tražeći savjete poreznika i bilježnika. Onaj kojemu su trebali stolci ili stolovi otišao bi do prijatelja koji ih je proizvodio; taj pak, čija kuća više nije bila uredna, obavijestio bi prijatelja koji bi sutradan došao s četkama i bojom. Kad bi vrijeme bilo lijepo svi su odijevali čistu, dobro održavanu odjeću koju su građanke izglaçale, a onda bi otišli u šetnju, brati svježe povrće kod prijatelja vrtlara, dok su djeca svakoga dana kod učiteljice učila čitati. Bilo je to suviše lijepo! Takvo skandalozno ponašanje trebalo je zaustaviti. Srećom jedan je "anarhistički atentat" izazvao strah među buržujima, a ministru čije nas ružno ime uvijek podsjeća na "zločinačke zakone" palo je na pamet da konzervativcima, kao novogodišnji dar daruje nalog za masovna uhićenja i premetačine. Taj je nalog primijenjen i na čestite zajedničare iz Montreuila, te su najkrivlji, to jest najbolji među njima, morali proći kroz onu prerusenu torturu koja se naziva tajnim ispitivanjem. Tako je ubijena zastrašujuća mala komuna; ali, ne bojte se, ona će se ponovno roditi.

10. Posljednje borbe. Buduće mirno stapanje evolucije i revolucije kroz anarhizam. Red u pokretu.

Sjećam se, kao da ga još proživljavam, jednog važnog trenutka u mojem životu, kad je gorčinu poraza ublažavala samo duboka i zagonetna, gotovo nesvjesna radost što sam postupao slijedeći svoje srce i svoju volju, što sam bio ja sâm, unatoč ljudima i sudbini. Od toga trenutka protekla je već trećina stoljeća.

Pariška komuna borila se protiv vojske iz Versaillesa, a jedinica u kojoj sam bio zarobljena je na zaravni Châtillon. Bilo je jutro, okružio nas je kordon vojnika, a časnici su se rugali i kočoperili pred nama. Neki su nas vrijeđali; jedan, koji je kasnije zacijelo postao neki od otmjenih govornika u Skupštini, držao je govor o ludosti Parižana: no mi smo imali drugih briga i nismo ga slušali. No onaj među njima koji me se najviše dojmio bio je čovjek suzdržljiv na riječima, tvrda pogleda, asketskoga lica, vjerojatno neki sitni plemić s ladanja kojega su odgojili jezuiti. Polagano je hodao uz oštar rub visoravni, a njegov se tamni obris ocrtavao kao kakva ružna sjena na sjajnoj pozadini Pariza. Zrake izlazećega sunca širile su se poput zlatnoga tkanja po krovovima i kupolama: nikad mi se taj krasan grad, grad revolucija, nije činio ljepšim. "Gledajte samo svoj Pariz!" govorio je taj mračni čovjek pokazujući nam rukom blistavu sliku. "Gledajte, jer od njega neće ostati ni kamen na kamenu!"

Ponavljajući za svojim učiteljima te biblijske riječi, izrečene nekoć pred Ninivom i Babilonom, fanatični se časnik nedvojbeno nadao da će njegov krik mržnje biti proročanstvo. Pa ipak, Pariz nije pao; ne samo da je od njega "ostao kamen na kamenu", nego oni čije je postojanje izazvalo tu mržnju prema gradu, to jest onih trideset pet tisuća ljudi koji su ubijeni na ulicama, u vojarinama i na grobljima, nisu umrli uzalud, jer su se iz njihova pepela rodili osvjetnici. I koliko se drugih "Pariza", koliko se drugih ognjišta svjesne revolucije rodilo po svijetu! Gdje god stigremo, u London ili Bruxelles, u Barcelonu ili Sydney, u Chicago ili Buenos Aires, posvuda imamo prijatelje koji osjećaju i govore poput nas. Pod velikom tvrđavom što su je sagradili nasljednici carskoga i papinskoga Rima, tlo je posvuda minirano i posvuda se očekuje eksplozija. I zar bi sad bilo moguće naći, kao u prošlom stoljeću, nekog Luja XV, dovoljno ravnodušnoga da može slegnuti ramenima i reći: "Poslije mene potop!" Jer katastrofa će se dogoditi već danas ili možda sutra. Baltazar se gosti, no dobro zna da se Perzijanci već penju uz gradske zidine.

Jednako kao što umjetnik koji neprestano misli na svoje djelo ima to djelo u glavi prije nego što će ga napisati ili naslikati, povjesničar unaprijed vidi socijalnu revoluciju: za njega se ona već dogodila. Pa ipak, mi se ne zavaravamo i nemamo iluzija: znamo da će nas konačna pobjeda koštati još mnogo krvi, mnogo napora i mnogo tjeskobe. Internacionali potlačenih odgovara Internacionala tlačitelja. Po cijelome svijetu udružuju se oni koji žele prigrabiti sve, proizvode i dobit, i pretvoriti sve ljude u golemu vojsku najamnih radnika. Pripadnici tih saveza milijardera i poduzetnika, obrezanih i neobrezanih, posve su sigurni da će zahvaljujući svemoći novca imati

u svojoj službi vlade i njihova oruđa represije: vojsku, sud i policiju. Osim toga, nadaju se da će vještīm poticanjem mržnje među rasama i narodima, uspjeti održati mase koje izrabljuju u onom stanju domoljubnoga neznanja i bijede koje podržava podložnost. I doista, sve te stare zavade, nasljeđa starih ratova i nade u odmazdu, ta iluzija domovine s njezinim granicama i žandarima, kao i svakodnevna podbadanja šovinista od zanata, vojnika i novinara, sve to nam naviješta još mnogo muke, no mi imamo prednosti koje nam nitko ne može oteti. Naši neprijatelji znaju da se bave nesretnim poslom, a mi znamo da je naše djelo dobro; oni se mrže međusobno, a mi se volimo; oni pokušavaju natjerati povijest da krene unatrag, a mi koračamo s njom.

Tako se naviještaju veliki dani. Evolucija se dovršila, revolucija ne može izostati. I ne odigrava li se ona neprestano pred našim očima, brojnim potresima? I što se više ljudskih savjesti, u kojima počiva prava snaga, nauči udruživati ne odustajući od sebe, što više radnika, koji su brojčano nadmoćni svim drugim slojevima, bude svjesno vlastite vrijednosti, tim će više revolucija lako i mirno teći. Na kraju, sav će otpor morati popustiti, pa čak i bez borbe. Doći će dan u kojemu će evolucija i revolucija neposredno slijediti jedna za drugom, želja će preći u djelo, ideja u ostvarenje, i stopiti se u jedan jedini fenomen. Tako teče život u zdravom organizmu, u tijelu svijeta kao i u tijelu čovjeka.

1902.

O autoru

Élisée Reclus (1830-1905): jedan od utemeljitelja moderne geografske znanosti u Francuskoj. Nakon studija geografije u Berlinu pod vodstvom K. Rittera bio je 1851. zbog republikansko-anarhističkih gledišta protjeran iz Francuske. Tijekom progonstva obišao je Veliku Britaniju, SAD, Srednju Ameriku i Kolumbiju. U Francusku se vratio 1862. Član Prve internacionale i pripadnik Nacionalne garde Pariške komune (1871.). Premda je nakon sloma bio osuđen na dugogodišnju zatvorsku kaznu, ona mu je zbog znanstvenog ugleda bila ukinuta i zamijenjena progonstvom. Nakon boravka u Italiji i Švicarskoj, od 1892. radi kao sveučilišni profesor u Bruxellesu. Glavna Reclusova djela su "Nova opća geografija" ("La Nouvelle géographie universelle; la terre et les hommes", Paris, 1876.-1894., devetnaest svezaka) i "Evolucija, revolucija i anarhistički ideal" ("L'Évolution, la révolution et l'idéal anarchique", 1898.). Tim je djelom, u kojem smatra da se ljudski napredak sastoji u unapređenju stupnja slobode i međuljudske solidarnosti, izvršio veliki utjecaj na anarhistički pokret.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Élisée Reclus
Evolucija, revolucija i anarhistički ideal
1902.

Élisée Reclus, *L'Évolution, la révolution et l'ideal anarchique*, 1902.
Prevela Sanja Lovrenčić. Uredili Zoran Senta i Krešimir Pintarić. Prvo tiskano izdanje: DAF,
Zagreb 2001.

anarhisticka-biblioteka.net